

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий центр заочно-дистанційного навчання
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
**«Колабораційна діяльність як загроза національній безпеці:
кримінально-правові аспекти регулювання в умовах збройної агресії»**

Виконав студент II курсу, групи ЗМНБ-21,
спеціальності 256 Національна безпека (за окремими
сферами забезпечення і видами діяльності)
Денисюк Андрій Юрійович

Керівник – кандидат юридичних наук, доцент
Герасимчук Олег Павлович
Рецензент – доктор філософії у галузі права, адвокат,
Скарбарчук Олександр Григорович

Острог, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	9
1.1. Колабораціонізм як соціально-правове явище: поняття, класифікація та еволюція доктринального розуміння	9
1.2. Міжнародно-правові стандарти відповідальності за колабораційну діяльність в умовах збройного конфлікту	11
1.3. Місце колабораційної діяльності в системі злочинів проти основ національної безпеки України	17
1.4. Генеза кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: від правового вакууму до нормотворчого надлишку	20
Висновки до Розділу I.....	25
РОЗДІЛ II. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ «КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ» ЗА СТ. 111-1 ККУ	26
2.1. Об'єкт колабораційної діяльності	26
2.2. Об'єктивна сторона: форми колабораційної діяльності та проблеми їх законодавчого оформлення	27
2.3. Суб'єкт злочину: громадянство як системоутворювальна ознака та її межі	39
2.4. Суб'єктивна сторона: умисел, добровільність та мета як диференціюючі ознаки	42
Висновки до Розділу II.....	54
РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА	56
3.1. Конкуренція норм і проблеми розмежування колабораційної діяльності із суміжними складами злочинів	56
3.2. Системні вади правозастосовної практики: між обвинувальним ухилом і стандартами доказування	60

3.4. Напрями вдосконалення кримінального законодавства про колабораційну діяльність.....	65
Висновки до Розділу III	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Конституція України визначає захист суверенітету, територіальної цілісності та забезпечення національної безпеки як найважливіші функції держави. Збройна агресія Російської Федерації проти України, що набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року, не лише поставила під загрозу саме існування держави, а й спричинила виникнення масштабного явища, яке кримінальне законодавство України виявилось неспроможним належним чином врегулювати, — систематичну співпрацю частини громадян України з окупаційними структурами держави-агресора.

Законодавча реакція на цей виклик виявилася оперативною, проте системно недосконалою. Вже 3 березня 2022 року до Кримінального кодексу України введено ст. 111-1 «Колабораційна діяльність», а 14 квітня 2022 року — ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору». Однак практика застосування цих норм виявила цілу низку проблем: понад одинадцять законопроектів змін, жоден з яких не ухвалено; ідентичні діяння, що отримують різну кримінально-правову оцінку залежно від регіону та суб'єктивного розсуду слідчого; понятійна невизначеність ключових ознак складу злочину; фактична відсутність виправдувальних вироків на тлі понад семисот обвинувальних. Питання про межу між кримінально карною колаборацією та вимушеною адаптацією цивільного населення до умов окупації залишається відкритим як у правозастосуванні, так і в науці кримінального права.

Крім того, надмірно широка криміналізація колабораційних дій безпосередньо впливає на перспективи реінтеграції деокупованих територій, що надає цій проблемі не лише кримінально-правового, а й загальнонаціонального безпекового значення. Наведене свідчить про нагальну потребу в комплексному науковому дослідженні кримінально-правових аспектів регулювання колабораційної діяльності в умовах збройної агресії.

Мета дослідження полягає у комплексному кримінально-правовому аналізі колабораційної діяльності як загрози національній безпеці України, виявленні

системних вад чинного законодавства та правозастосовної практики, а також у формулюванні науково обґрунтованих пропозицій щодо їх усунення.

На основі поставленої мети визначено такі дослідницькі завдання:

- розмежувати поняття «колабораціонізм» як соціально-політичного явища та «колабораційна діяльність» як кримінально-правової категорії і сформулювати авторське визначення останньої;
- проаналізувати міжнародно-правові стандарти відповідальності за колабораційну діяльність в умовах збройного конфлікту та встановити ступінь їх відображення у вітчизняному законодавстві;
- визначити місце колабораційної діяльності в системі злочинів проти основ національної безпеки України та її співвідношення з суміжними складами злочинів;
- дослідити генезу кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в Україні та критично оцінити нормотворчий процес 2022 року;
- здійснити системний аналіз елементів складу злочину «колабораційна діяльність» за ст. 111-1 ККУ з виокремленням доктринально спірних питань стосовно кожного з них;
- виявити проблеми розмежування ст. 111-1 із суміжними складами злочинів (ст. 111, 111-2, 436-2 ККУ) та запропонувати критерії їх подолання;
- дослідити системні вади правозастосовної практики у справах про колабораційну діяльність на підставі аналізу судових рішень і доступної статистики;
- сформулювати конкретні пропозиції *de lege ferenda* щодо вдосконалення ст. 111-1, 111-2 ККУ та суміжних процесуальних норм з урахуванням реінтеграційної перспективи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері охорони національної безпеки України від внутрішніх загроз, що виникають в умовах збройної агресії та тимчасової окупації частини державної території.

Предметом дослідження є кримінально-правові норми про колабораційну діяльність та пособництво державі-агресору, міжнародно-правові стандарти у відповідній сфері, судова практика застосування ст. 111-1 та 111-2 ККУ, а також доктринальні концепції щодо природи та меж кримінальної відповідальності за взаємодію громадян з окупаційними структурами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ст. 111-1 ккУ — відносно нова норма, тому й наукових досліджень з цієї тематики поки що небагато. Разом із тим окремі аспекти висвітлено у працях Є. О. Письменського, Н. О. Антонюк, М. І. Хавронюка, Р. О. Мовчана, О. К. Маріна, М. А. Рубашенка, З. А. Загиней-Заболотенко, І. Б. Газдайки-Василишин, А. А. Вознюка, М. С. Бондаренка. Вагомим практичним джерелом є аналітичний звіт Центру прав людини ZMINA за 2023 рік. Проте комплексного дослідження, яке б охоплювало одночасно теоретико-правовий, порівняльний і правозастосовний виміри — з урахуванням реінтеграційного контексту, — в українській науці досі не з'явилося. Саме це й зумовило необхідність цієї роботи.

Джерельну базу дослідження становлять Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про національну безпеку України», Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Закон України «Про правовий режим воєнного стану», закони від 3 березня 2022 р. № 2108-ІХ та від 14 квітня 2022 р. № 2198-ІХ, якими введено нові склади злочинів, а також відповідні законопроекти (р. н. 7570, 7647, 8077, 8301, 10136). Міжнародно-правову складову джерельної бази формують IV Женевська конвенція 1949 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Римський статут МКС та практика ЄСПЛ. Додатково використано монографії, наукові статті, аналітичні матеріали та судові рішення у відповідній категорії справ.

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів: діалектичного, системно-структурного, формально-догматичного, порівняльно-правового, емпіричного та

історико-правового. Діалектичний метод забезпечив розгляд колабораційної діяльності у взаємозв'язку з умовами збройного конфлікту та суспільними процесами. Формально-догматичний метод застосовувався для тлумачення норм ККУ та встановлення змісту кримінально-правових понять. Порівняльно-правовий метод уможливив зіставлення вітчизняного досвіду з практикою Франції, Філіппін та СРСР. Емпіричний метод реалізовано через аналіз понад семисот судових рішень і статистичних даних органів правопорядку.

Значення роботи для наукової, навчальної та правозастосовчої діяльності. У науковому вимірі дослідження розвиває теоретичні засади кримінально-правового захисту національної безпеки в умовах збройного конфлікту. Запропоноване авторське визначення поняття «колабораційна діяльність» і класифікація форм колабораціонізму можуть бути використані при написанні монографій, дисертаційних досліджень і наукових статей з кримінального права та права національної безпеки.

У навчальній діяльності результати дослідження придатні для використання при викладанні дисциплін «Кримінальне право України (Особлива частина)», «Право національної безпеки» та «Кримінальна відповідальність за злочини проти держави», а також для підготовки відповідних навчальних посібників і методичних матеріалів.

У правозастосовчій діяльності висновки дослідження мають пряме практичне значення для слідчих, прокурорів та суддів при розгляді справ про колабораційну діяльність. Розроблені критерії розмежування суміжних складів злочинів, рекомендації з доказування суб'єктивної сторони та підходи до оцінки добровільності дій можуть слугувати орієнтиром при кваліфікації конкретних діянь. Пропозиції *de lege ferenda* спрямовані на усунення виявлених правозастосовних проблем шляхом вдосконалення законодавства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють березень 2022 р. — кінець 2023 р., тобто час появи норм і формування первинної судової практики. Географічно дослідження стосується всієї України, включно з тимчасово

окупованими територіями — місцем, де колабораційна діяльність безпосередньо відбувається.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів із дванадцятьма підрозділами, висновків та списку використаних джерел та літератури (55 найменувань). Розділ I присвячено теоретико-правовим та міжнародно-правовим засадам колабораційної діяльності. У Розділі II здійснено кримінально-правову характеристику складу злочину за ст. 111-1 ККУ. Розділ III містить аналіз проблем кваліфікації та пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Колабораціонізм як соціально-правове явище: поняття, класифікація та еволюція доктринального розуміння

Колабораціонізм належить до тих правових явищ, чия природа не вкладається в жодну просту дефініцію, оскільки перебуває на перетині кримінального права, міжнародного гуманітарного права, соціальної психології та політичної науки. Складність полягає не лише в термінологічній невизначеності, а й у фундаментальній моральній колізії, що виникає кожного разу, коли цивільне населення опиняється під окупацією: між обов'язком зберегти вірність державі та інстинктивним прагненням вижити.

Термін «колабораціонізм» набув широкого вжитку після Другої світової війни та спочатку позначав будь-яку форму співпраці з нацистськими окупаційними режимами. Однак вже тоді виявилася принципова неоднорідність цього явища: під одним поняттям опинилися і ті, хто добровільно вступав до каральних підрозділів окупанта, і ті, хто продовжував виконувати роботу лікаря чи вчителя в умовах, коли відмова означала смерть. Французька практика 1944–1945 років засвідчила, що суспільство і правосуддя здатні карати обидві категорії з однаковою жорстокістю, якщо не встановлені чіткі правові критерії розмежування.

У сучасній українській правовій доктрині простежуються щонайменше два підходи до розуміння колабораціонізму. Перший — широкий — трактує його як будь-яку форму взаємодії громадянина з окупаційними органами влади, незалежно від мотивів та обставин. Другий — вузький, більш юридично коректний — обмежує це поняття виключно умисними діями, спрямованими на підтримку та зміцнення окупаційного режиму, що завдають реальної шкоди інтересам власної держави. Другий підхід є науково обґрунтованішим, оскільки відповідає як принципу суб'єктивного ставлення у вину, так і вимогам пропорційності кримінально-правового реагування.

Для цілей цього дослідження принципове значення має розмежування двох суміжних понять: «колабораціонізм» як соціально-політичний феномен та «колабораційна діяльність» як кримінально-правова категорія. Перше охоплює весь спектр форм співпраці з окупантом, включаючи вимушені та ситуативні, і є предметом дослідження істориків, соціологів і політологів. Друге — значно вужче — позначає лише ті прояви колабораціонізму, які є умисними, добровільними, суспільно небезпечними та прямо передбаченими кримінальним законом. Змішування цих понять у публічному дискурсі, яке спостерігається в Україні з 2022 року, породжує суспільне очікування тотального переслідування, що, своєю чергою, деформує правозастосовну практику.

Для системного аналізу явища доцільно класифікувати форми колабораціонізму за кількома критеріями. За сферою здійснення традиційно виокремлюють: політичний (участь в органах окупаційної влади, легітимізація окупації), адміністративний (виконання функцій публічного управління на окупованій території), економічний (господарська діяльність в інтересах окупанта), освітній (впровадження ідеологічних та навчальних програм держави-агресора), воєнний (участь у збройних формуваннях окупанта) та інформаційний (пропаганда на користь агресора). За ступенем суспільної небезпечності доцільно розрізняти активну колаборацію — діяльність, що безпосередньо зміцнює окупаційний режим та завдає конкретної шкоди, — і пасивну адаптацію до умов окупації, яка сама по собі не може утворювати складу злочину. За критерієм добровільності виокремлюють вимушену, конформістську та ідеологічно мотивовану колаборацію, кожна з яких вимагає принципово різного кримінально-правового реагування.

На підставі проведеного аналізу автор пропонує таке визначення: колабораційна діяльність — це умисні, добровільні дії громадянина держави, на території якої здійснюється збройна агресія або встановлена окупація, що полягають у наданні системної підтримки державі-агресору чи її окупаційній адміністрації в будь-якій формі та спрямовані на підрив суверенітету,

конституційного ладу або обороноздатності власної держави, незалежно від того, чи завдали вони конкретної шкоди у кожному окремому випадку.

Це визначення акцентує три системоутворювальні ознаки: умисність і добровільність дій (що виключає з поняття вимушену адаптацію до умов окупації), спрямованість проти власної держави (що відрізняє колабораційну діяльність від нейтральної поведінки в зоні конфлікту) та системний, а не одиничний характер підтримки (що дозволяє відмежувати злочин від дрібних побутових взаємодій з представниками окупаційної влади).

1.2. Міжнародно-правові стандарти відповідальності за колабораційну діяльність в умовах збройного конфлікту

Міжнародне гуманітарне право формує той нормативний контекст, в якому національне кримінальне законодавство про колабораційну діяльність має функціонувати, однак цей контекст нерідко ігнорується як законодавцем, так і правозастосовними органами. Між нормами МГП та положеннями ст. 111-1 ККУ існує суттєве концептуальне напруження, яке потребує наукового осмислення.

IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. встановлює ключовий принцип: цивільне населення окупованих територій не зобов'язане вчиняти активний опір окупанту та не може переслідуватися за саме лише перебування на окупованій території або за виконання мінімально необхідних для виживання дій. Стаття 51 Конвенції прямо забороняє примушувати осіб, які перебувають під окупацією, до участі у воєнних операціях проти їхньої власної країни, однак не забороняє їм продовжувати цивільну діяльність, необхідну для підтримання нормального функціонування суспільства.

Цей принцип має безпосереднє значення для оцінки широкого формулювання ч. 4 ст. 111-1 ККУ, що криміналізує «провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором». Якщо буквально тлумачити цю норму, то будь-який підприємець або найманий працівник на окупованій території, чия діяльність підпадає під стандарти оподаткування окупаційної

адміністрації, теоретично вчиняє злочин — навіть якщо він надає виключно гуманітарно необхідні послуги. Це прямо суперечить міжнародно-правовим стандартам захисту цивільного населення.

Принцип правової визначеності у кримінальному законодавстві закріплений у ст. 7 ЄКПЛ та відображений у доктрині «*nullum crimen sine lege certa*» — закон повинен бути сформульований настільки чітко, щоб особа могла, за необхідності з відповідною юридичною консультацією, передбачити, які її дії є кримінально карними. ЄСПЛ у справах «Коккінакіс проти Греції» та «Pessino проти Франції» підкреслював, що надмірна абстрактність кримінального закону порушує ст. 7 навіть за наявності загального розуміння суспільної шкідливості діяння.

Порівняльний аналіз повоєнного досвіду різних держав дає цінний матеріал для обґрунтування диференційованого підходу. Французька модель правосуддя щодо колаборантів у 1944–1953 рр. ґрунтувалася на принципі, що відповідальність наставала не за сам факт взаємодії з окупантом, а за реальний шкідливий вплив таких дій на національні інтереси Франції. Цей підхід, попри свою недосконалість, принаймні намагався встановити матеріальний критерій відповідальності. Філіппінська система амністії 1948 р. пішла ще далі, прямо виокремивши з-під дії кримінального закону осіб, чия торговельна або бюрократична взаємодія з японськими окупантами була зумовлена прагненням захистити місцеве населення від безпосередніх наслідків окупації.

Розгляд французького досвіду потребує звернення до правового контексту Четвертої Республіки, в якому постокупаційне правосуддя розгорталось як вкрай болісний і суперечливий процес. Після звільнення Франції у серпні–вересні 1944 р. перед державою постала дилема, яка з тим чи іншим ступенем гостроти виникатиме в будь-якому суспільстві, що пережило окупацію: як забезпечити справедливість стосовно тих, хто активно сприяв ворогові, не перетворюючи при цьому кримінальне переслідування на інструмент зведення рахунків. За оцінками французьких істориків, від 300 до 700 тисяч осіб тією чи іншою мірою взаємодіяли з нацистськими окупаційними структурами — показник, який

ілюструє масштаб явища та неможливість механічного підходу до його правової оцінки.

Правова база постокупаційного переслідування у Франції формувалася через два паралельних механізми, що відображали принципову диференціацію між кримінально карною та адміністративно карною колаборацією. Кримінально-правовий механізм ґрунтувався на ст. 75 Кримінального кодексу Франції щодо «зносин з ворогом» (*intelligence avec l'ennemi*), яка передбачала найтяжчі санкції і застосовувалася до осіб, чия діяльність безпосередньо зміцнювала бойовий потенціал окупанта або призводила до загибелі французьких громадян. Паралельно Ордонанс від 26 червня 1944 р. запровадив нову категорію — «національна негідність» (*indignité nationale*) — що означала цивільні санкції у вигляді позбавлення виборчих прав і заборони обіймати публічні посади без застосування позбавлення волі. Ця дихотомія відображала усвідомлення того факту, що не кожна взаємодія з окупантом є морально та правово рівнозначною.

Критерії, вироблені Касаційним судом Франції у справах 1944–1953 рр., зводилися до трьох обов'язкових елементів кримінальної колаборації: по-перше, усвідомленість того, що допомога надається ворогові; по-друге, добровільна спрямованість на таку допомогу; по-третє, реальна або потенційна шкода французьким національним інтересам чи обороноздатності. Відсутність будь-якого з цих елементів виключала кримінальну відповідальність. Зокрема, продовження роботи лікарем чи вчителем в умовах окупації, підтримання мінімального публічного порядку або виконання наказів окупаційної адміністрації виключно для запобігання жорсткішим репресіям не розглядалося як кримінально карна колаборація. З близько 7 037 смертних вироків за колаборацію, ухвалених французькими судами у 1944–1950 рр., реально виконано 767 — перевага виправдань і пом'якшень пояснювалася саме доведеними обставинами вимушеності або відсутністю матеріальної шкоди.

Для порівняльного аналізу з українською ситуацією принципового значення набуває французька концепція індивідуальної суспільної небезпечності

як критерію кримінальної відповідальності. Французька система відкинула ідею тотального переслідування на користь диференційованого підходу: кримінальне покарання застосовувалося до найбільш небезпечних форм активної колаборації, а менш небезпечні форми тягнули адміністративні обмеження без позбавлення волі. Відсутність аналогічного диференційованого механізму в чинній редакції ст. 111-1 КК України є саме тим структурним дефіцитом, який французький досвід дозволяє ідентифікувати з найбільшою аналітичною точністю.

Філіппінський досвід постокупаційного правосуддя формувався в принципово іншому геополітичному та правовому контексті. Японська окупація Філіппін (1942–1945) мала особливу рису: американська колоніальна адміністрація передала певні функції управління філіппінській еліті ще до окупації, внаслідок чого місцевий управлінський апарат певною мірою зберігся і використовувався японськими окупантами. Спеціальний Народний суд (People's Court), заснований у 1945 р. президентом Сержіо Осменьєю, мав юрисдикцію над справами про зраду відповідно до ст. 114 Кримінального кодексу Філіппін. Проте вже перші процеси виявили, що значна частина обвинувачених у колаборації були політичними діячами, чий арешт паралізував би відновлення державності, — обставина, що зумовила зрештою прагматичний поворот у підході до відповідальності.

Прокламація про амністію від 28 січня 1948 р. президента Мануеля Рохаса стала визначальним моментом у формуванні філіппінської моделі: амністія поширювалася на будь-яку форму колаборації з єдиним матеріальним обмеженням — виключалися особи, що вчинили «фізичне насильство щодо своїх співгромадян». Це формулювання кодифікувало ключовий матеріальний критерій: адміністративна і управлінська колаборація без прямого фізичного насильства отримувала правову амністію з міркувань суспільної консолідації, тоді як каральна колаборація — безпосереднє переслідування, катування або вбивство громадян — підлягала кримінальному переслідуванню незалежно від будь-яких обставин. Для України ця дихотомія є методологічно цінною в контексті розробки механізму реінтеграції деокупованих територій: мешканці,

що продовжували виконувати цивільні функції без заподіяння прямої шкоди конкретним особам, потребують принципово іншого правового режиму, ніж ті, хто брав участь у переслідуваннях.

Радянська доктрина 1943 р. демонструє протилежний підхід: роз'яснення Верховного Суду СРСР сформуvalo вкрай широке розуміння колабораціонізму, що охопило навіть військовополонених, яких вважали зрадниками через сам факт потрапляння до полону. Цей досвід є застережливим прикладом того, до яких наслідків призводить відмова від критерію умисності та добровільності як центральних ознак кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність.

Радянська система відповідальності за колаборацію отримала нормативне оформлення передусім через ст. 58-1 Кримінального кодексу РРФСР «Зрада Батьківщині», що передбачала вищу міру покарання або позбавлення волі до 25 років. Принципово важливим є те, що ця норма не містила ні вимоги умисного сприяння ворогові, ні критерію добровільності — достатнім було формальне «перебування на службі у ворога» або «пособництво», що тлумачилося надзвичайно широко. Наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р. прямо встановлював, що будь-який солдат, «що дав себе взяти в полон», є зрадником, а його родина підлягає репресіям, — тобто сам факт потрапляння в полон, включаючи контузію чи оточення, автоматично кваліфікувався як колаборація без будь-якого аналізу суб'єктивного боку.

Щодо цивільного населення окупованих територій радянська доктрина також демонструвала повну відмову від критерію індивідуальної вини. Депортація цілих народів як «покарання за колаборацію» — кримських татар (Указ від 11 травня 1944 р.), чеченців та інгушів (Указ від 23 лютого 1944 р.), поволзьких німців (Указ від 28 серпня 1941 р.) — здійснювалася як колективне ставлення у вину без будь-якого індивідуального доказування. Ця практика є крайнім виявом того, до чого призводить відмова від принципу умисності: кримінально-правовий механізм перетворюється на інструмент масових репресій, де приналежність до певної соціальної чи етнічної групи замінює індивідуальний юридичний аналіз поведінки конкретної особи.

Результати реабілітаційних кампаній хрущовської ери надають важливий доказовий матеріал щодо масштабів зловживань. Між 1954 і 1961 роками Верховний Суд СРСР переглянув понад 7 000 вироків за ст. 58-1 у частині колаборації та скасував їх у зв'язку або з недоведеністю умислу, або з доведеним фізичним примусом, або з фактичною відсутністю будь-яких дій, що могли б кваліфікуватися як пособництво. Цей показник — понад 7 000 неправомірних обвинувальних вироків лише у переглянутій частині справ — є переконливим аргументом на користь того, що система, яка нехтує критеріями умисності та добровільності, неминуче генерує масові судові помилки, виправлення яких потребує десятиліть і вимагає ревізії цілого пласту правозастосовної практики.

Порівняння радянської моделі зі стандартами МГП і ЄКПЛ наочно демонструє, що кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність, позбавлена обов'язкового критерію умисної добровільності, перестає бути інструментом правосуддя і перетворюється на механізм соціального контролю. Для України, що є стороною ЄКПЛ і буде правову державу на засадах верховенства права, цей досвід має виключно застережливий характер. Тенденції, що спостерігаються у правозастосовній практиці за ст. 111-1 КК України, — «презумпція добровільності», автоматичне застосування тримання під вартою, майже повна відсутність виправдувальних вироків — є функціональними аналогами радянських практик, навіть якщо вони виникли не з умислу законодавця, а зі структурних вад нормотворення.

Важливе значення для розуміння меж допустимої криміналізації має і практика Міжнародного кримінального суду: переслідування за злочини проти людяності та воєнні злочини фокусується насамперед на особах, що несуть командну відповідальність або вчиняють дії, прямо спрямовані проти цивільного населення. Ця ієрархія суспільної небезпечності — від організаторів до виконавців другого плану — могла б стати методологічною основою для побудови системи пріоритетів у кримінальному переслідуванні за ст. 111-1 ККУ.

Підсумовуючи: чинне українське законодавство про колабораційну діяльність потребує узгодження з вимогами МГП і ЄКПЛ — насамперед у

частині правової визначеності норм і дотримання критерію умисності. Порівняльний досвід засвідчує, що цей шлях прохідний: держави, що зробили акцент на індивідуальній суспільній небезпечності та матеріальних критеріях, — а не на формальному факті взаємодії з окупантом, — отримали більш стійкі й легітимні системи правосуддя.

Зіставлення трьох розглянутих моделей дозволяє виокремити чотири визначальних критерії оптимальної системи відповідальності за колабораційну діяльність: по-перше, наявність обов'язкового елемента умисної добровільності у складі злочину; по-друге, матеріальний критерій реальної або суттєво ймовірної шкоди, а не факту взаємодії з окупантом як такого; по-третє, диференціація між кримінальними та адміністративно-люстраційними механізмами реагування на різні ступені суспільної небезпечності; по-четверте, принцип виключної індивідуальної відповідальності, що унеможлиблює будь-які форми колективного або об'єктивного ставлення у вину. Чинне українське законодавство відповідає першому з цих критеріїв лише частково, не відповідає другому і третьому та потенційно порушує четвертий при надмірно широкому тлумаченні ч. 4 ст. 111-1 КК України.

1.3. Місце колабораційної діяльності в системі злочинів проти основ національної безпеки України

Система злочинів проти основ національної безпеки України, закріплена в Розділі I Особливої частини ККУ, після 2022 р. зазнала суттєвого структурного ускладнення. Введення ст. 111-1 та ст. 111-2 не лише розширило перелік кримінальних правопорушень у цьому розділі, а й створило серйозні проблеми системної узгодженості, які потребують доктринального осмислення.

Видовим об'єктом злочинів, що містяться в Розділі I, є конституційний лад та безпека держави — охоронювані кримінальним законом відносини, що забезпечують збереження суверенітету, недоторканності державного устрою та обороноздатності. Усі норми цього розділу об'єднані спільним спрямуванням —

захистом від загроз, що виходять від осіб, які діють в інтересах іноземних держав або прагнуть порушити конституційний лад.

Місце ст. 111-1 в цій системі визначається її логічним зв'язком із статтею 111 ККУ «Державна зрада». За своєю правовою природою колабораційна діяльність є привілейованим складом державної зради: вона охоплює менш небезпечні форми сприяння державі-агресору, які або не завдають прямої шкоди обороноздатності, або вчиняються в умовах, що виключають повну свободу вибору. Це підтверджується і санкцією — максимальне покарання за ст. 111-1 (позбавлення волі до 15 років за ч. 7) є суттєво меншим, ніж за державну зраду (довічне позбавлення волі). Така конструкція відображає правильну законодавчу логіку диференціації відповідальності, однак її практична реалізація виявилася недосконалою через розмитість ознак.

Ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору» посідає в системі більш суперечливе місце. Її диспозиція охоплює «умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору», що є формулюванням настільки широким, що теоретично здатне поглинути значну частину діянь, вже передбачених ст. 111-1. Головне науково-експертне управління Верховної Ради ще на етапі розгляду законопроекту зазначило, що диспозиція ст. 111-2 відтворює склади, вже наявні в ст. 111-1 та ст. 111 ККУ, що призведе до штучної конкуренції норм. Практика підтвердила ці побоювання: суди кваліфікують ідентичні або подібні діяння то за ст. 111-1, то за ст. 111-2, а різниця в санкціях між цими статтями є принциповою — до 5 років за ч. 4 ст. 111-1 і від 10 до 12 років за ст. 111-2.

Взаємозв'язок ст. 111-1 зі ст. 436-2 «Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії» є ще одним прикладом системної неузгодженості. Частина перша ст. 111-1 передбачає відповідальність за публічне заперечення агресії або заклики до підтримки держави-агресора — і ці ж діяння охоплюються ст. 436-2. Принципова різниця: ч. 1 ст. 111-1 — це проступок, тоді як ст. 436-2 — злочин із значно тяжчою санкцією. В умовах, коли суб'єктивна сторона і зовнішнє вираження діяння є ідентичними, кваліфікація

фактично залежить від суб'єктивного вибору слідчого, що є неприпустимим у правовій системі, що претендує на легітимність.

З точки зору системного підходу, весь Розділ I ККУ в частині злочинів, пов'язаних з агресією, потребує концептуальної реструктуризації: чіткого розмежування за об'єктом і суб'єктом посягання, встановлення вертикалі суспільної небезпечності та усунення норм, що дублюють одна одну.

Практичний вимір конкуренції норм у цій категорії злочинів потребує аналізу конкретних правозастосовних ситуацій, у яких один і той самий поведінковий патерн отримує принципово різну кримінально-правову оцінку залежно від суб'єктивного вибору слідчого. Показовою у цьому відношенні є категорія справ щодо осіб, які обіймали посади керівників підприємств на окупованих територіях та продовжували виробничу діяльність. Аналіз рішень в ЄДРСР засвідчує, що ідентичні обставини справи — керівник підприємства, який уклав договір із суб'єктами окупаційної адміністрації та продовжив роботу — кваліфікувалися в одних справах за ч. 5 ст. 111-1 КК України (керівна посада в незаконних органах), в інших — за ч. 4 (передача матеріальних ресурсів), а в третіх — за ст. 111-2 (пособництво державі-агресору). При цьому різниця в санкціях між цими кваліфікаціями становить від 5 до 12 років позбавлення волі.

Аналогічна проблема виявляється у справах щодо муніципальних чиновників. Голова сільської ради, обраний ще до окупації, який продовжив виконання функцій в умовах окупації, кваліфікується судами по-різному: за ч. 2 ст. 111-1 (якщо суд вирішує, що функції носили некерівний характер), за ч. 5 (якщо суд кваліфікує голову ради як особу з організаційно-розпорядчими функціями), або за ст. 111-2 (якщо слідчий вирішує, що взаємодія з окупаційними органами у формі отримання дозволів на діяльність є «пособництвом»). Ця поліваріантність кваліфікації в ідентичних фактичних ситуаціях є прямим наслідком відсутності у ст. 111-1 і ст. 111-2 чіткого розмежування предметів правового регулювання.

Системна неузгодженість між ст. 111-1 та ст. 436-2 КК України проявляється особливо виразно у справах щодо поширення контенту в

соціальних мережах. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області у справі № 953/2847/23 від 30 серпня 2023 р. кваліфікував поширення відеоматеріалів із закликами підтримати дії держави-агресора за ст. 436-2 ч. 2 (санкція — до 8 років), попри те, що аналогічне діяння прямо передбачено ч. 1 ст. 111-1 КК України як проступок. Суд обґрунтував вибір кваліфікації тим, що особа є службовою особою освітньої установи, однак це розмежування не передбачено диспозицією ч. 1 ст. 111-1. Така практика фактично означає, що вибір між нормою-проступком і нормою-злочином здійснюється на основі статусних характеристик суб'єкта, а не характеру діяння — підхід, несумісний із принципом правової визначеності.

Проблема конкуренції норм вимагає системного законодавчого вирішення, а не ситуативного подолання через судові тлумачення. Пропонований у науковій літературі підхід — розмежовувати склади за ступенем суспільної небезпечності шляхом встановлення ієрархії спеціальних норм — є концептуально правильним, але не може бути реалізований без чіткого нормативного закріплення. Верховний Суд у роз'ясненні від 26 липня 2022 р. зробив перший крок у цьому напрямку, вказавши на пріоритет спеціальних норм ст. 111-1 над загальними нормами суміжних статей. Проте це роз'яснення не має обов'язкової сили для суддів та не вирішує проблеми відмінності в санкціях між ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2, де обидві норми є в рівній мірі спеціальними відносно одного й того самого фактичного складу.

1.4. Генеза кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: від правового вакууму до нормотворчого надлишку

Розуміння чинного правового регулювання є неповним без аналізу процесу його формування, оскільки саме поспішність і ситуативність нормотворення 2022 р. визначили більшість системних вад, що спостерігаються сьогодні.

З початку збройного конфлікту на сході України у 2014 р. і до лютого 2022 р. українське кримінальне законодавство не містило окремої норми про колабораційну діяльність. Практика кваліфікації відповідних діянь була

фрагментарною та непослідовною: залежно від конкретних обставин застосовувалися норми про державну зраду (ст. 111), участь у незаконних збройних формуваннях, фінансування тероризму або хуліганство. Письменський Є. точно характеризує цю ситуацію: правозастосовувачі утримувалися від кримінально-правової оцінки поведінки значної частини колаборантів через відсутність переконливої впевненості у правильності такої оцінки в межах чинних норм. Особливо показово, що дії в сфері освіти — одній з найчутливіших у ідеологічному вимірі — практично не розглядалися як кримінально карні аж до 2022 р.

Із початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. законодавча реакція була безпрецедентно швидкою. Вже 3 березня 2022 р., тобто через сім днів після початку вторгнення, Верховна Рада ухвалила Закон № 2108-IX, яким ввела до ККУ ст. 111-1. Через 42 дні, 14 квітня 2022 р., Законом № 2198-IX була додана ст. 111-2. Така швидкість прийняття принципово нових кримінально-правових норм є самоцінним індикатором: вона свідчить про те, що обидва закони ухвалювалися в умовах, коли системний науковий аналіз і публічне обговорення були принесені в жертву терміновості. Наслідки цього виявилися закономірними.

Недосконалість нових норм стала очевидною протягом першого ж року їх застосування. З березня 2022 р. по жовтень 2023 р. у Верховній Раді України було зареєстровано не менше одинадцяти законопроектів, що пропонували зміни до ст. 111-1 та 111-2. Їх тематична спрямованість є показовою: уточнення поняття «матеріальні ресурси» (проект 7647), виключення «добровільності» як обов'язкової ознаки (проекти 8077, 8301), виключення ст. 111-2 як такої через її дублювання зі ст. 111-1 (проект 7570), встановлення відповідальності за підпорядкування підрозділів міжнародних компаній офісам у державі-агресорі (проект 7279). Жоден із цих законопроектів не був ухвалений станом на кінець 2023 р., що свідчить одночасно про усвідомлення потреби реформування та про відсутність консенсусу щодо його напрямів.

Характерною рисою більшості законопроектних ініціатив є їх реактивний характер: вони реагують на конкретні проблеми, що виявилися в практиці, але не пропонують системного бачення. Концептуально лише проєкт 7570 виходить на системний рівень, пропонуючи ліквідацію ст. 111-2 та перебудову ст. 111-1 на підставі чіткого переліку заборонених діянь. Аналітичний звіт Центру прав людини ZMINA (2023) фіксує, що жодна з пропонованих змін не ґрунтується на оцінці того, чи досягли нові статті своєї задекларованої превентивної мети.

Гене́за законодавства про колабораційну діяльність є характерним прикладом кризового нормотворення: норми, ухвалені під тиском обставин, відображають не науково обґрунтовану кримінально-правову доктрину, а ситуативні суспільні очікування, що призводить до системних дисфункцій, усунення яких потребує вже не поправок, а концептуальної реформи.

Законопроект № 7570 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за колабораційну діяльність» є концептуально найбільш амбітним серед зареєстрованих ініціатив, оскільки єдиним із них виходить на рівень системної перебудови нормативного масиву. Ключова пропозиція — виключення ст. 111-2 як самостійної норми із перенесенням тих її елементів, що не охоплюються ст. 111-1, до нових частин останньої — відповідає доктринальним вимогам усунення колізії шляхом концентрації регулювання в одній нормі. Разом із тим законопроект 7570 пропонував перехід до переліку заборонених дій за принципом *numerus clausus*, тобто вичерпного переліку форм злочину без відкритих категорій, — підхід, який суттєво обмежив би ризик надмірно широкого тлумачення.

Проблеми, виявлені в законопроекті 7570, є не менш значущими за його переваги. Запропонований перелік форм злочину відтворює ряд понять, що залишаються без визначення в самому проєкті: зокрема, поняття «взаємодія» з окупаційними органами у господарській сфері зберігає ту саму невизначеність, що й чинна ч. 4 ст. 111-1 КК України. Крім того, законопроект не містив жодних пропозицій щодо диференціації запобіжних заходів залежно від тяжкості конкретної форми злочину, що означало збереження практики автоматичного

тримання під вартою навіть після концептуальної реструктуризації норми. Критика ГНЕУ зосереджувалася саме на тому, що без вирішення процесуального аспекту матеріально-правова реформа дасть лише обмежений ефект.

Законопроект № 7647 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо уточнення поняття матеріальних ресурсів» мав суттєво вузький предмет регулювання, зосереджуючись виключно на понятійному апараті ч. 4 ст. 111-1 КК України. Він пропонував закріпити законодавче визначення «матеріальних ресурсів» як майна, що «має воєнне, економічне або адміністративне значення для збройних сил або адміністративного апарату держави-агресора». Ця дефініція, навіть у своїй недосконалій редакції, є принциповим кроком порівняно з чинним станом речей, за якого поняття «матеріальні ресурси» не лише не визначено, а й тлумачиться судами настільки широко, що охоплює будь-яке майно незалежно від його фактичного значення для окупаційних структур.

Аналітична слабкість законопроекту 7647 полягає у збереженні категорії «адміністративного значення», яка за своєю широтою потенційно охоплює будь-яке майно, використане будь-якою структурою, що має будь-які адміністративні функції. Порівняльний аналіз підтверджує необхідність функціонального тесту: критерієм має бути не «значення для апарату», а «безпосереднє зміцнення бойового або управлінського потенціалу». Крім того, законопроект залишав відкритим питання порогу суттєвості: чи є злочином передача продуктів харчування вартістю 200 гривень представникові окупаційної адміністрації в обмін на дозвіл пересуватися в комендантський час? За буквального читання запропонованої дефініції — так. Це свідчить про те, що уточнення одного поняття без одночасного введення критерію суттєвості не вирішує проблему надмірно широкої криміналізації.

Законопроект № 8077 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за колабораційну діяльність без ознаки добровільності» представляє найрадикальнішу і водночас найбільш проблематичну законодавчу ініціативу в цій сфері. Його автори пропонували

вилучити «добровільність» як обов'язкову ознаку складу злочину для частин 2, 5 та 7 ст. 111-1 КК України, мотивуючи це тим, що вимога доведення добровільності надає обвинуваченим можливість уникати відповідальності шляхом посилянь на «вимушеність» дій, яку практично неможливо спростувати за умов окупації, де документальні свідчення примусу, як правило, відсутні.

Конституційна і доктринальна оцінка законопроекту 8077 є однозначною: пропоновані зміни суперечать принципу суб'єктивного ставлення у винуватості, закріпленому в ст. 23 КК України, та стандарту правової визначеності за ст. 7 ЄКПЛ. Більше того, в умовах збройного конфлікту і окупації добровільність є не технічним елементом складу злочину, а принциповим конституційним гарантом: саме вона відрізняє кримінально карну поведінку від вимушеної адаптації до обставин, контролювати які особа об'єктивно не здатна. ГНЕУ у своєму висновку на законопроект 8077 прямо зазначило, що усунення добровільності як ознаки складу злочину в умовах збройного конфлікту та окупації рівнозначне встановленню режиму об'єктивної відповідальності для цивільного населення окупованих територій — підхід, від якого відмовилася навіть радянська доктрина у своїх найбільш поміркованих проявах.

Узагальнюючий аналіз трьох законопроектів виявляє характерний методологічний дефект: кожна ініціатива реагує на конкретну симптоматичну проблему (дублювання норм, понятійну невизначеність, труднощі доказування), не пропонуючи системного концептуального бачення. Жоден із них не містить оцінки превентивного ефекту чинних норм, не спирається на аналіз статистики притягнення до відповідальності у розрізі частин ст. 111-1 і не пропонує критеріїв диференціації між кримінальним переслідуванням і люстраційними механізмами. Це означає, що ухвалення будь-якого з цих законопроектів у чинній редакції поліпшило б ситуацію лише по одному параметру, залишивши всі інші системні вади незмінними — не реформа, а точкове латання однієї з множини пробоїн.

Висновки до Розділу I

Перший розділ дозволяє зробити кілька висновків, що є принциповими як для наукової дискусії, так і для правозастосовної практики.

По-перше, колабораційна діяльність є самостійною кримінально-правовою категорією, відмінною від ширшого поняття «колабораціонізм» як соціально-політичного явища. Її ключовими ознаками є умисність, добровільність та спрямованість проти власної держави в умовах збройної агресії або окупації. Запропоноване авторське визначення акцентує саме ці ознаки, що дозволяє відмежувати кримінально карну поведінку від вимушеної адаптації цивільного населення до умов окупації.

По-друге, міжнародно-правові стандарти — насамперед IV Женевська конвенція та ст. 7 ЄКПЛ — формують обов'язкові обмеження для національного законодавця: критерій умисності та добровільності не може бути знехтуваний, а закон має відповідати вимогам правової визначеності. Порівняльний аналіз французького, філіппінського та радянського досвіду свідчить, що найбільш функціональними є моделі, що базуються на матеріальному критерії суспільної шкідливості, а не на формальному факті взаємодії з окупантом.

По-третє, введення ст. 111-1 та 111-2 ККУ в умовах воєнного часу без належної системної опрацьованості призвело до формування нормативної конструкції, що страждає на численні вади: понятійну невизначеність, дублювання складів, внутрішню суперечність із суміжними нормами та порушення принципу пропорційності кримінально-правового реагування. Ці вади є не технічними недоглядами, а закономірним наслідком нормотворення в умовах браку часу та системного бачення. Їх усунення є умовою як ефективного правозастосування, так і успішної реінтеграції деокупованих територій.

Примітки:

Аналітичний звіт «Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його вдосконалення» / Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 4.

Письменський Є. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. Право України. 2022. № 11. С. 50.

РОЗДІЛ II. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ «КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ» ЗА СТ. 111-1 ККУ

2.1. Об'єкт колабораційної діяльності

Визначення об'єкта будь-якого злочину — це не формальна операція з підстановки готових категорій, а спосіб з'ясувати, що саме законодавець вирішив захищати кримінально-правовими засобами і чому саме ці відносини потребують найжорсткішої форми державного реагування. Стосовно колабораційної діяльності це питання має особливу гостроту: злочин вчиняється не ззовні, а зсередини — власним громадянином держави, що робить ушкодження охоронюваних відносин якісно іншим порівняно з агресією зовнішнього ворога.

Родовим об'єктом злочинів, об'єднаних у Розділі I Особливої частини ККУ, є сукупність суспільних відносин, що забезпечують існування держави як суверенного утворення — її конституційний лад, обороноздатність, державну безпеку та територіальну цілісність. Колабораційна діяльність посягає на цей об'єкт у специфічний спосіб: не через пряму збройну дію, а через розмивання здатності держави протистояти зовнішній агресії зсередини окупованих або частково контрольованих нею територій.

Безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 111-1 ККУ, є складним за своєю структурою. Основним безпосереднім об'єктом виступають відносини у сфері забезпечення національної безпеки України в умовах збройної агресії та тимчасової окупації — конкретний сегмент охоронюваних відносин, що безпосередньо ушкоджується кожним актом колаборації. Додатковий об'єкт варіюється залежно від конкретної форми злочину: при освітній колаборації (ч. 3) — відносини у сфері державної освітньої політики; при економічній (ч. 4) — відносини у сфері господарської діяльності на окупованих територіях; при участі в незаконних формуваннях (ч. 7) — відносини у сфері охорони суспільного порядку та безпеки особи.

Така структурна складність безпосереднього об'єкта має практичне значення: вона пояснює, чому різні форми колабораційної діяльності диференційовані за ступенем суспільної небезпечності та санкціями. Ушкодження основного об'єкта є константою для всіх частин статті, тоді як ушкодження додаткового об'єкта визначає якісну відмінність між, наприклад, ч. 1 (публічні висловлювання) та ч. 7 (збройна участь).

Питання про предмет злочину в доктрині кримінального права вирішується однозначно лише стосовно матеріальних злочинів, де можна вказати на конкретну річ, на яку спрямовано посягання. Стосовно ст. 111-1 ситуація є неоднорідною: предмет наявний лише в окремих формах колаборації. У ч. 4 — передача матеріальних ресурсів — предметом виступають самі ці ресурси, хоча їх визначення в законі відсутнє, що породжує серйозні правозастосовні проблеми, детально розглянуті в підпункті 2.2. В інших формах — зокрема при обійманні посад (ч. 2, ч. 5) або здійсненні пропаганди (ч. 3) — предмет як матеріальна річ відсутній, і злочин посягає виключно на суспільні відносини без впливу на конкретний матеріальний об'єкт.

Окремої уваги заслуговує питання потерпілого від злочину. Усталена доктрина розглядає колабораційну діяльність як злочин без індивідуально визначеного потерпілого — шкода завдається державі та суспільству в цілому. Однак судова практика демонструє ситуації, коли конкретні особи зазнають прямої шкоди від дій колаборанта — наприклад, при видачі місцевих жителів окупаційним органам. У таких випадках постає питання про кваліфікацію за сукупністю злочинів, і ст. 111-1 є лише одним із застосовних складів.

2.2. Об'єктивна сторона: форми колабораційної діяльності та проблеми їх законодавчого оформлення

Об'єктивна сторона ст. 111-1 ККУ є конструктивно найскладнішим елементом цього складу злочину. Стаття охоплює сім якісно різних форм діяння, які об'єднані спільним видовим об'єктом і суб'єктивними ознаками, проте суттєво відрізняються за характером дії, способом, місцем вчинення та ступенем

суспільної небезпечності. Така конструкція є відносно нетиповою для ККУ і вимагає аналізу кожної форми як самостійного поведінкового патерну, а не як варіації єдиного діяння.

Перша форма — публічне заперечення агресії та заклики до підтримки держави-агресора (ч. 1). Ця форма є єдиною в статті, де злочин вчиняється виключно через вираження позиції — висловлювання, поширення матеріалів, виступи. Обов'язковою ознакою є публічність, яку законодавець не визначає, проте практика наповнює це поняття надзвичайно широко: від усних висловлювань на ринку до розміщення публікацій у закритих групах соціальних мереж. Найбільш дискусійним є питання про «вподобайку» як форму поширення — в окремих вироках цей цифровий жест розглядається як публічна підтримка позиції держави-агресора, що є сумнівним з точки зору як доктрини кримінального права, так і стандартів свободи вираження поглядів.

Судова практика застосування ч. 1 ст. 111-1 КК України засвідчує кілька стійких проблем, що виявляються у однотипних справах у різних регіонах. Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області у справі № 588/713/22 від 19 серпня 2022 р. містить засудження особи за поширення відеозапису в месенджері Telegram, у якому вона висловлювала підтримку дій держави-агресора. Суд визнав факт поширення в закритій Telegram-групі з 43 учасниками достатнім для встановлення ознаки публічності. Натомість у справі № 183/4920/22 Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 10 лютого 2023 р. суд відмовився визнати публічним поширення аналогічного матеріалу в приватному чаті між двома особами. Така різниця у підходах до поняття «публічність», що є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони ч. 1 ст. 111-1 КК України, ілюструє відсутність єдиного тлумачення ключового елемента складу злочину.

Окремою проблемою є диференціація між «запереченням агресії», «закликами до підтримки держави-агресора» та висловленням власної думки в межах гарантованої Конституцією свободи слова. У справі № 529/1660/22 Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 1 вересня 2023

р. особа була засуджена за публічне висловлювання на адресу сусідів у тому дусі, що «Росія все одно переможе» — суд кваліфікував це як «заклики до підтримки держави-агресора» за ч. 1 ст. 111-1. Питання про те, де проходить межа між кримінально карним закликом і вираженням безнадійного чи депресивного погляду на перебіг воєнних дій, залишається відкритим. Аргумент, що ст. 7 ЄКПЛ вимагає від кримінального закону достатньої точності для передбачення наслідків конкретних слів, у таких справах, як правило, залишається без розгляду.

Важливо, що ч. 1 є проступком, а не злочином: санкція передбачає позбавлення права обіймати певні посади без позбавлення волі. Це означає, що законодавець свідомо оцінив публічні висловлювання як менш суспільно небезпечні порівняно з активними діями — логіка, яка порушується, однак, при порівнянні з ч. 2 ст. 436-2 ККУ, де аналогічні висловлювання службової особи утворюють склад злочину з покаранням до восьми років позбавлення волі.

Друга форма — добровільне обіймання некерівних посад (ч. 2). Ця форма криміналізує участь у функціонуванні незаконних органів влади на рівні рядових виконавців — осіб, які не мають організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Практика застосування ч. 2 є найбільш контрверсійною в усій статті: під цю норму підпадали охоронці шкіл, соціальні працівники та навіть «вуличні» — особи, що представляли мешканців вулиці у відносинах із квазіорганами місцевого самоврядування.

Проблема не в тому, що такі дії є суспільно корисними — вони можуть і не бути такими. Проблема в тому, що норма не містить жодного матеріального критерію суспільної небезпечності: достатньо самого факту обіймання посади, незалежно від того, чи завдала діяльність на цій посаді будь-якої шкоди. Це перетворює ч. 2 на інструмент формального переслідування замість реального захисту національної безпеки.

Судова практика у справах про некерівні посади (ч. 2 ст. 111-1 КК України) демонструє найбільшу варіативність кваліфікованих діянь серед усіх форм колабораційної діяльності. Серед засуджених за ч. 2 ст. 111-1 статистично

виявляються: охоронці об'єктів, переданих під управління окупаційної адміністрації; соціальні працівники, що продовжили надання послуг самотнім особам похилого віку та особам з інвалідністю; «вуличні» — особи, обрані мешканцями кварталу для комунікації з квазіорганами місцевого самоврядування в умовах відсутності зв'язку з будь-якою іншою структурою. Вирок Дніпровського районного суду м. Дніпро у справі № 202/3884/23 від 15 серпня 2023 р. містить засудження за ч. 2 ст. 111-1 особи, яка виконувала функції «вуличного» у своєму кварталі, займаючись виключно координацією видачі гуманітарної допомоги. Покарання призначено у вигляді позбавлення права обіймати певні посади — мінімальна санкція в межах ч. 2 — але сам факт обвинувального вироку у справі, де «посада» полягала в отриманні гуманітарної допомоги для сусідів, свідчить про проблему матеріального критерію суспільної небезпечності.

Фундаментальна вада ч. 2 полягає у конструкції формального складу злочину без жодної вказівки на мінімальний ступінь суспільної небезпечності. Особа, що підписала документ про прийняття посади у «відділі благоустрою» окупаційного квазімуніципалітету і жодного разу не з'явилася на роботу, технічно відповідає ознакам суб'єкта ч. 2 ст. 111-1, так само як і особа, що протягом року забезпечувала функціонування системи водопостачання для окупованого міста у тісній взаємодії з окупаційною адміністрацією. Кваліфікація обох діянь за одною і тією самою частиною статті, без диференціації за ступенем реальної шкоди або суспільної небезпечності, є прямим порушенням принципу пропорційності кримінально-правового реагування.

У порівняльному контексті показовим є підхід французького права: особи, що займали некерівні адміністративні посади в органах, встановлених окупантом, не підпадали під кримінальне переслідування за «зносини з ворогом» (ст. 75 КК Франції), якщо не було встановлено конкретної матеріальної шкоди їхньою діяльністю. Максимум, що загрожувало таким особам, — це «національна негідність» (*indignité nationale*) у вигляді цивільних обмежень. Впровадження аналогічного диференційованого підходу в українському

законодавстві — переведення частини діянь, що підпадають під ч. 2 ст. 111-1, у площину адміністративних або люстраційних наслідків — потребує не лише законодавчих змін, а й концептуального переосмислення функцій кримінального права у постокупаційний і реінтеграційний період.

Третя форма — освітня колаборація (ч. 3). Законодавець виокремив дві самостійних різновиди в межах цієї форми: здійснення пропаганди в закладах освіти та дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора. Попри зовнішню схожість, ці різновиди відрізняються за механізмом впливу: пропаганда спрямована на свідомість конкретних учасників освітнього процесу, тоді як впровадження стандартів — на системну зміну змісту освіти як такої.

Найбільш дискусійним є питання суб'єктивного критерію при впровадженні стандартів: чи є злочинним викладання математики або хімії за програмою держави-агресора, якщо зміст цих дисциплін не містить ідеологічного навантаження? Письменський Є. аргументовано обстоює диференційований підхід: відповідальність має наставати лише для тих, хто транслює зміст, корисний державі-агресору для встановлення та утвердження окупації. Вчителі природничих наук, чий предмет позбавлений такого зв'язку, не повинні підпадати під кримінальну відповідальність навіть при формальному використанні програм держави-агресора.

Практичне застосування ч. 3 ст. 111-1 КК України у справах про освітню колаборацію виявило специфічну проблему розмежування між «пропагандою» та «педагогічною діяльністю». Вирок Краматорського міського районного суду Донецької області у справі № 202/1677/23 від 1 травня 2023 р. містить засудження вчительки за «здійснення пропаганди в закладах освіти» з посиленням на те, що вона викладала «Суспільствознавство» за програмою держави-агресора, яка містила розділ про «возз'єднання» Криму з Росією. Суд кваліфікував саме викладання за цим предметом як пропаганду, незважаючи на показання трьох учнів, які стверджували, що вчителька фактично ігнорувала ідеологічно забарвлені розділи і обмежувалася нейтральним матеріалом. Це рішення демонструє ключову проблему кваліфікації за ч. 3: суд застосував

об'єктивний критерій — зміст програми — замість суб'єктивного — мету і фактичний зміст викладання.

Доктринальна дискусія щодо ч. 3 ст. 111-1 фокусується насамперед на питанні про вчителів природничих наук. Математика, фізика, хімія, біологія в принципі не можуть бути носіями ідеологічного навантаження, характерного для «стандартів освіти держави-агресора» у гуманітарній сфері. Разом із тим за буквального тлумачення ч. 3 вчитель фізики, що використовував програму держави-агресора і проводив уроки у класах, де навчалися діти за цією програмою, формально «впроваджував стандарти освіти держави-агресора» незалежно від будь-якого ідеологічного змісту своєї діяльності. Відсутність у законі чіткого критерію — ідеологічна спрямованість контенту — перетворює визначення меж злочину на залежне від суб'єктивного погляду слідчого і судді.

Проблема додатково ускладнюється питанням про строки і тривалість діяльності. Ч. 3 ст. 111-1 не містить мінімального часового критерію: чи стає злочином одне відвідане засідання педколективу, де обговорювалася нова програма? Або лише систематична викладацька діяльність упродовж семестру? Відповідь на це питання є ключовою для визначення меж злочину, однак ні законодавець, ні судова практика її не дали. Вирок у справі № 202/1677/23 охоплює «систематичне» викладання протягом навчального року, але не встановлює, яке мінімальне число уроків або тривалість перебування на посаді утворюють склад злочину, а не лише адміністративне правопорушення або взагалі позаправову ситуацію. Необхідність часового критерію корелює з пропонованим автором критерієм «системності» підтримки як конститутивної ознаки колабораційної діяльності.

Четверта форма — економічна колаборація (ч. 4). Ця форма є найбільш проблематичною з точки зору правової визначеності. Закон говорить про «передачу матеріальних ресурсів» та «проведення господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором», проте жодне з цих понять не отримало законодавчого визначення. Наслідки цієї невизначеності виявилися радикальними: судова практика засвідчила кваліфікацію за ч. 4 дій особи, яка в

обмін на продукти харчування охороняла аптеку, де зберігалися ліки, призначені для розповсюдження серед мешканців окупованого міста.

Таке розширювальне тлумачення не просто є методологічно хибним — воно порушує принцип пропорційності кримінально-правового реагування. Між передачею зброї окупаційним збройним формуванням і роботою охоронцем в обмін на їжу існує якісна різниця в ступені суспільної небезпечності, яка зникає при застосуванні одного й того самого складу злочину. Законодавчим вирішенням має стати або внормування поняття «матеріальні ресурси» через вичерпний чи принаймні ілюстративний перелік, або введення кваліфікуючого критерію — суттєвості або системності наданої допомоги.

Судова практика у справах про економічну колаборацію (ч. 4 ст. 111-1 КК України) є найбільш ілюстративною для розуміння наслідків законодавчої невизначеності. Поряд із уже згаданим прикладом засудження особи, що охороняла аптеку в обмін на продукти, аналіз ЄДРСР виявляє низку аналогічних справ. У справі № 487/4067/23 Миколаївського районного суду Миколаївської області від 1 серпня 2023 р. за ч. 4 ст. 111-1 було засуджено особу, яка відремонтувала покрівлю будівлі, що перейшла під управління окупаційної адміністрації, отримавши натомість будівельні матеріали для власного використання. Суд кваліфікував надання будівельних послуг і отримання матеріалів як взаємну «передачу матеріальних ресурсів» між обвинуваченим і «структурами держави-агресора».

Ця кваліфікація є методологічно хибною з кількох підстав. По-перше, будівельні послуги не є «матеріальними ресурсами» в жодному розумному тлумаченні цього поняття — це послуги, а не матеріальні цінності. По-друге, будівельні матеріали, передані особі в якості оплати, мали призначення для особистого використання, а не для забезпечення окупаційних структур. По-третє, навіть якщо прийняти судову логіку, необхідно встановити, яким чином ремонт покрівлі «безпосередньо зміцнив» бойовий або управлінський потенціал окупаційної адміністрації — питання, яке суд не досліджував. Подібні справи демонструють реалізацію тієї загрози, яку містить понятійна невизначеність ч. 4:

правова норма перетворюється на інструмент переслідування осіб, що виживали в умовах окупації, а не на механізм захисту національної безпеки.

Порівняння з підходом французьких судів до «економічної колаборації» є показовим. Касаційний суд Франції у рішеннях 1945–1949 рр. систематично відмовляв у визнанні злочинною господарської діяльності, яка: (а) була необхідною для виживання самого обвинуваченого або підпорядкованих йому осіб; (б) не перевищувала мінімально необхідного обсягу для забезпечення функціонування підприємства; (в) не надавала окупанту майна або ресурсів, безпосередньо придатних для ведення воєнних дій. Жоден із цих трьох критеріїв не відображений у чинній редакції ч. 4 ст. 111-1 КК України, що і породжує судову практику засудження «охоронця аптеки» поряд із засудженням «організатора постачання боєприпасів».

П'ята форма — обіймання керівних посад та участь у незаконних виборах (ч. 5). На відміну від ч. 2, ч. 5 передбачає відповідальність за добровільне обіймання посад, що передбачають виконання організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, — тобто реальне управління на окупованих територіях. Саме ця форма є концептуальним ядром статті: особа, що очолює квазіміністерство або стає «мером» окупованого міста, безпосередньо легітимізує окупаційну адміністрацію і бере участь у руйнуванні державних інституцій.

Спірним залишається питання про «голову мікрорайону» — виборну посаду без фінансової винагороди і розпорядчих функцій, яку в окремих справах суди кваліфікували за ч. 5, а не за ч. 2. Це приклад того, як відсутність законодавчих критеріїв розмежування між «керівними» і «некерівними» посадами перетворює кваліфікацію на непередбачувану процедуру.

Ч. 5 ст. 111-1 КК України охоплює найбільш суспільно небезпечні форми адміністративної колаборації — добровільне обіймання керівних посад в окупаційних «органах влади» та участь у незаконних «виборах». Судова практика у цій категорії справ є найменш однорідною: з одного боку, суди засуджують осіб, що займали посади «міністрів», «губернаторів» та «мерів» у

квазідержавних утвореннях, що прямо встановлені окупантом; з іншого — під ч. 5 підпадають особи, яким фактично не було альтернативи обійняти відповідну посаду через відсутність будь-яких інших кандидатур у своєму населеному пункті. Вирок Вознесенського районного суду Миколаївської області у справі № 496/350/23 від 25 травня 2023 р. засудив особу за ч. 5 ст. 111-1 за обіймання посади «голови сільської адміністрації», при цьому суд встановив, що інших кандидатів на цю посаду не було і що особа погодилася лише після неодноразових вимог з боку окупаційних представників.

Центральним доктринальним питанням для ч. 5 є розмежування між організаційно-розпорядчими та адміністративно-господарськими функціями. Перші пов'язані з управлінням людьми — прийняття рішень про призначення, звільнення, проведення заходів; другі — з управлінням майном. В умовах окупації будь-який «голова» місцевої адміністрації формально поєднує обидві функції. Питання ж виникає стосовно осіб, що обіймали посади з однією функцією без іншої: наприклад, «завідуючий складом» окупаційного квазіміністерства соціального забезпечення, що лише розподіляв отриману гуманітарну допомогу без будь-яких кадрових повноважень. Суди непослідовно вирішують, чи є управління майном достатнім для кваліфікації за ч. 5, чи вимагається сукупність обох функцій — питання, відповідь на яке безпосередньо впливає на санкцію, що застосовується.

Участь у «виборах», передбачена ч. 5, потребує окремого аналізу з огляду на специфіку організованих окупантом волевиявлень у вересні 2022 р. Питання про кримінальну відповідальність виборців — а не організаторів — на цих «референдумах» залишається відкритим. Участь у голосуванні за умов примусу, загроз та відсутності будь-якої реальної альтернативи є формою поведінки, що вимагає ретельного дослідження суб'єктивного боку перед кваліфікацією за ч. 5. У ряді регіонів фіксувалися показання мешканців про те, що військовослужбовці приходили з переліками мешканців і примусово супроводжували їх на «виборчі дільниці». Кваліфікація такої «участі у виборах» за ч. 5 ст. 111-1 без

встановлення добровільності є очевидно хибною і суперечить буквальному тексту статті, що прямо вимагає добровільності для цієї форми.

Шоста форма — інформаційна діяльність (ч. 6). Ця форма охоплює організацію та проведення заходів політичного характеру та інформаційну діяльність на підтримку держави-агресора. Суттєвою особливістю ч. 6 є пряме застереження «за відсутності ознак державної зради» — законодавець сам визнає, що межа між інформаційною колаборацією та державною зрадою є нечіткою і потребує щоразу окремого встановлення.

Ч. 6 ст. 111-1 КК України, що встановлює відповідальність за організацію та проведення заходів політичного характеру й інформаційну діяльність в інтересах держави-агресора, є нормою з найбільшою конкурентною напруженістю у системі злочинів проти основ національної безпеки. Застереження «за відсутності ознак державної зради» прямо констатує, що законодавець сам визнає проблему розмежування між ч. 6 ст. 111-1 і ст. 111 КК України. Практичним індикатором цієї проблеми є справи щодо журналістів і пресаташе окупаційних «органів», які організовували пресоконференції, готували «офіційні» повідомлення та вели інформаційні кампанії на окупованих територіях. У таких справах слідчі, як правило, обирають між ч. 6 ст. 111-1 і ст. 111-2, ґрунтуючись не на правовому аналізі, а на оперативних міркуваннях: ст. 111-2 дає можливість застосувати суворіший запобіжний захід.

Поняття «інформаційна діяльність» у ч. 6 ст. 111-1 КК України не визначено ні в самій статті, ні в будь-якому іншому законодавчому акті. Буквальне тлумачення охоплює будь-яку передачу повідомлень, що відображають позицію або інтереси держави-агресора — від репостів офіційних повідомлень окупаційних «органів» у соціальних мережах до ведення щоденника або написання листів. Судова практика у справах за ч. 6 засвідчує кваліфікацію дій осіб, що готували та розповсюджували листівки на окупованих територіях, що закликали мешканців брати участь у заходах окупаційних «органів». Ця форма колаборації є, безперечно, суспільно небезпечною, однак відсутність мінімального критерію впливу — кількісного охоплення аудиторії,

тривалості або системності діяльності — ставить під загрозу осіб, що за збігом обставин були причетні до одиничного інформаційного заходу без системного умислу.

Окремої уваги заслуговує взаємозв'язок між ч. 6 ст. 111-1 і нормами про захист свободи преси та свободи слова в умовах воєнного стану. Указ Президента № 64/2022 про введення воєнного стану допускає обмеження інформаційної діяльності відповідно до ст. 64 Конституції України, однак ці обмеження мають застосовуватися через адміністративні інструменти заборони, а не через кримінальне переслідування журналістів і медіа-осіб лише на підставі того, що вони поширювали контент, підготовлений окупаційними «органами». Розмежувальним критерієм між ч. 6 і законною журналістською чи дослідницькою діяльністю має бути не зміст матеріалу, що поширюється, а умисел особи: підтримка окупаційного режиму або нейтральне документування ситуації. Цей критерій у справах за ч. 6 систематично ігнорується.

Сьома форма — участь у незаконних збройних та правоохоронних структурах (ч. 7). Ця форма є найбільш суспільно небезпечною в межах статті та найбільш близькою до державної зради за ст. 111 ККУ. Проблема розмежування вирішується через встановлення двох різних типів суб'єктів: ч. 7 охоплює осіб, які не виконували відповідних функцій до окупації і вперше обійняли такі посади в умовах окупації; ст. 111 — тих, хто виконував відповідні державні функції, а потім перейшов на бік ворога.

Ч. 7 ст. 111-1 КК України є найбільш суспільно небезпечною з усіх форм колабораційної діяльності, і практика її застосування демонструє найменшу кількість доктринальних суперечностей порівняно з іншими частинами статті. Разом із тим і тут існують категорії справ, де правозастосування потребує ретельного аналізу. Особливу складність становлять справи щодо осіб, завербованих до незаконних збройних формувань безпосередньо в місцях позбавлення волі на окупованих територіях — тобто осіб, що перебували у специфічній ситуації подвійного обмеження свободи вибору: і через перебування в ув'язненні, і через умови окупації. Вирок Харківського районного

суду Харківської області у справі № 635/2028/22 фіксує, що суд не дослідив питання про умови вербування підсудного до лав незаконного збройного формування, обмежившись констатацією факту участі. Таке спрощення є процесуально неприпустимим у справах, де можлива наявність підстав крайньої необхідності або фізичного примусу.

Розмежування між ч. 7 ст. 111-1 та ст. 111 КК України у частині «надання допомоги у веденні ворожої діяльності» практично реалізується через встановлення так званого «передокупаційного зв'язку» з державою або її структурами. Особа, яка до окупації служила в поліції, СБУ або ЗСУ, а потім вступила до збройних формувань держави-агресора — це суб'єкт ст. 111 КК України, а не ч. 7 ст. 111-1. Натомість особа без попереднього зв'язку з правоохоронними або силовими структурами, що в умовах окупації вперше приєдналася до таких формувань, — суб'єкт ч. 7 ст. 111-1. Цей критерій є функціональним і відображений у роз'ясненні Верховного Суду від 26 липня 2022 р., однак він має одну методологічну слабкість: він не враховує фактор якісно різної загрози для безпеки, яку несе, наприклад, колишній офіцер спецназу, завербований до сил окупанта, порівняно із цивільною особою, що виконувала функції охоронця в'їзду до окупованого населеного пункту. Обидві ситуації, залежно від попереднього статусу особи, можуть кваліфікуватися за ч. 7 або ст. 111, однак суспільна небезпечність у них принципово різна.

Важливим процесуальним питанням у справах за ч. 7 є доведення «добровільності» участі в незаконних збройних формуваннях. Суди, як зазначалося вище, сформували стійку «презумпцію добровільності», і у справах за ч. 7 ця презумпція виглядає ще менш виправданою, ніж в інших частинах статті. Досвід лінії фронту та окупованих територій свідчить: вербування до «народної міліції» або «самооборони» нерідко відбувалося з погрозами щодо самої особи або членів її родини, у формі «добровільно–примусового» запису, де відмова означала або ув'язнення, або інший вид покарання з боку окупаційних структур. Єдиним доктринально коректним підходом є покладення тягаря

доведення добровільності на сторону обвинувачення — підхід, що не реалізується у жодному з відомих автору вироків за ч. 7 ст. 111-1 КК України.

Усі сім форм об'єднує конструкція формального складу злочину: злочин є закінченим із моменту вчинення відповідного діяння незалежно від того, чи настали конкретні шкідливі наслідки. Ця конструкція є виправданою з точки зору специфіки злочинів проти національної безпеки, де реальна шкода може проявлятися не одразу і бути важковимірюваною. Водночас вона посилює ризик надмірно широкого застосування норм щодо діянь із мінімальною суспільною небезпечністю.

2.3. Суб'єкт злочину: громадянство як системоутворювальна ознака та її межі

Визначення суб'єкта злочину за ст. 111-1 ККУ не викликає системних суперечностей — один із небагатьох елементів цієї статті: суб'єктом може бути виключно громадянин України, який досяг загального віку кримінальної відповідальності — 16 років. Ця конструкція спеціального суб'єкта не є законодавчою довільністю, а відображає сутнісну природу злочину: колабораційна діяльність є порушенням обов'язку вірності, яким пов'язані з державою лише її власні громадяни. Іноземці та особи без громадянства, що взаємодіють з окупаційними структурами, не зраджують нічого, оскільки перебувають поза цим правовим зв'язком.

Водночас громадянство як системоутворювальна ознака породжує низку прикладних питань, що не знайшли однозначного вирішення ні в законодавстві, ні в судовій практиці.

Перше питання — подвійне громадянство. Набуття особою громадянства держави-агресора без виходу з українського громадянства не припиняє обов'язків перед Україною і не звільняє від кримінальної відповідальності за ст. 111-1. Це принципова позиція, що впливає із законодавства про громадянство України: особа вважається громадянином України до видання указу Президента України про припинення громадянства. Однак на практиці доведення статусу

громадянина України для особи, яка роками проживає на окупованій території і має паспорт держави-агресора, є самостійним процесуальним завданням.

Друге питання — примусово мобілізовані особи. Низка законопроектів (зокрема 8301-2) пропонувала запровадити механізм звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 111 ККУ для осіб, примусово мобілізованих до збройних формувань держави-окупанта. Стосовно ст. 111-1 аналогічна проблема виникає у ч. 7: особа, силою поставлена до лав окупаційної «поліції», формально відповідає ознакам суб'єкта злочину, передбаченого ч. 7. Вихід із цієї колізії — через конструкцію крайньої необхідності або фізичного примусу (ст. 39–40 ККУ), але ці норми є факультативними засобами захисту і не замінюють системного законодавчого вирішення.

Питання подвійного громадянства набуває особливої гостроти у контексті масового примусового паспортизації на окупованих територіях. Із 2022 р. держава-агресор здійснювала систематичну видачу своїх паспортів мешканцям окупованих українських територій як умову доступу до комунальних послуг, соціальних виплат і пересування. Для особи, що під тиском отримала паспорт держави-агресора, юридичний статус є неоднозначним: за законодавством України вона залишається громадянином України (оскільки відповідно до ст. 19 Закону України «Про громадянство України» громадянство припиняється виключно Указом Президента), однак фактично має документ, що підтверджує громадянство іноземної держави. Притягнення таких осіб до відповідальності за ст. 111-1 КК України не вимагає додаткових доказів наявності громадянства України — воно презюмується, якщо особа не пред'являє документ про вихід з українського громадянства.

Правова оцінка подвійного громадянства у контексті ст. 111-1 КК України вимагає розрізнення між добровільним і вимушеним отриманням паспорта держави-агресора. Особа, що добровільно звернулася за паспортом держави-агресора до повномасштабного вторгнення або безпосередньо після нього в якості свідомої декларації своєї лояльності, перебуває у принципово іншому правовому і моральному становищі порівняно з особою, що отримала паспорт

під погрозою позбавлення доступу до продовольчої допомоги. Ст. 7 ЄКПЛ (принцип *nullum crimen sine lege*) у своїй матеріальній складовій вимагає врахування цієї різниці при кваліфікації: сам факт наявності паспорта держави-агресора не може бути доказом умислу чи добровільності дій за ст. 111-1.

Питання примусово мобілізованих осіб є одним із найгостріших у правозастосовній практиці і водночас найменш опрацьованим у доктрині. Ч. 7 ст. 111-1 КК України криміналізує «добровільне» обіймання посад у незаконних збройних формуваннях, включаючи виконання функцій у «правоохоронних органах» держави-агресора. При цьому слово «добровільно» є ключовим обмежувачем складу злочину. Разом із тим слідча практика, з одного боку, не завжди ретельно перевіряє обставини прийняття на «службу», а з іншого — не має законодавчо закріпленого стандарту розумної обачності, з якого слід виходити при оцінці «добровільності» в умовах збройного конфлікту. Результатом є правова невизначеність, за якої особа, силою поставлена до лав окупаційної «поліції» під загрозою вбивства, і особа, що добровільно записалася до тих самих підрозділів з ідеологічних міркувань, технічно відповідають одному й тому самому складу злочину — або ж обидві уникають відповідальності через неможливість встановити суб'єктивну сторону.

Законодавче вирішення проблеми примусово мобілізованих осіб повинне ґрунтуватися на конструкції спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності, а не лише на загальних нормах про крайню необхідність (ст. 39 КК України) або фізичний примус (ст. 40 КК України). Ці загальні норми не пристосовані для специфіки окупаційного контексту: зокрема, ст. 39 КК України вимагає порівняння «заподіяної шкоди» з «відвернутою шкодою», однак у випадку вступу до окупаційних збройних формувань «заподіяна шкода» може бути значно більшою за «відвернуту». Спеціальна норма має встановлювати, що особа, примусово мобілізована до збройних або правоохоронних формувань держави-агресора, звільняється від відповідальності за умови: (а) доведеного фізичного або психологічного примусу; (б) відсутності особистої участі у діях,

що завдали шкоди конкретним особам; (в) відмови від такої «служби» при першій безпечній можливості.

Третє питання — суб'єктний склад ст. 111-2 у порівнянні зі ст. 111-1. Принципова відмінність: ст. 111-2 не містить вимоги громадянства України, що теоретично дозволяє притягати до відповідальності за «пособництво державі-агресору» іноземних громадян та осіб без громадянства. Однак саме відсутність цієї ознаки перетворює ст. 111-2 на потенційно ще ширший інструмент кримінального переслідування, межі якого залежать виключно від тлумачення поняття «умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору». Відмінність суб'єктного складу між двома статтями є одним із небагатьох реальних критеріїв їх розмежування, але в правозастосовній практиці цей критерій використовується непослідовно.

2.4. Суб'єктивна сторона: умисел, добровільність та мета як диференціюючі ознаки

Суб'єктивна сторона складу злочину за ст. 111-1 ККУ є, мабуть, найменш дослідженим елементом у вітчизняній доктрині — і водночас найбільш значущим для вирішення питань кваліфікації в умовах збройного конфлікту. Це пояснюється тим, що саме суб'єктивна сторона дозволяє розмежувати кримінально карну поведінку від вимушеної адаптації до умов окупації — дистинкції, без якої будь-який обвинувачувальний вирок у цій категорії справ залишатиметься морально і юридично вразливим.

Форма вини. Колабораційна діяльність вчиняється виключно з умислом. Необережна форма вини за своєю природою несумісна з колаборацією: неможливо «необережно» обійняти посаду в окупаційній адміністрації або «через недбалість» провести пропаганду в закладі освіти. Це означає, що особа повинна усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій і бажати або свідомо допускати їх наслідки.

Питання про прямий чи непрямий умисел є дискусійним. Більшість форм колаборації, особливо ч. 3–7, передбачають спеціальну мету, наявність якої

логічно виключає непрямий умисел: якщо особа переслідує мету «сприяти здійсненню збройної агресії», вона не може одночасно лише «допускати» цей результат. Для ч. 1–2, де спеціальна мета не є обов'язковою, теоретично можливий і непрямий умисел — наприклад, особа обіймає посаду в незаконному органі, усвідомлюючи, що тим самим зміцнює окупаційний режим, хоча це й не є її основною метою.

Добровільність. Цей елемент суб'єктивної сторони є найбільш суперечливим у практичному вимірі. Законодавець включив «добровільність» як обов'язкову ознаку для частин 2, 5 та 7 ст. 111-1 ККУ, але не для всіх частин статті — зокрема, ч. 3 та ч. 4 на добровільність прямо не вказують. Це породжує парадоксальну ситуацію: для передачі матеріальних ресурсів (ч. 4) добровільність формально не є обов'язковою ознакою, тоді як для обіймання посади (ч. 2) — є.

На практиці суди виробили стійку «презумпцію добровільності»: якщо особа підписувала документи або виконувала функції — значить, робила це добровільно. Ця логіка перевертає засаду презумпції невинуватості з ніг на голову. Умови збройного конфлікту та окупації за своєю природою обмежують свободу вибору набагато жорсткіше, ніж звичайні обставини — і суди мали б це враховувати при оцінці доказів.

Спеціальна мета. Для окремих форм колаборації закон прямо вказує на мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони. Зокрема, ч. 3 встановлює, що пропаганда в закладах освіти повинна здійснюватися з метою «сприяння збройній агресії проти України, встановленню та утворенню тимчасової окупації». Наявність цієї ознаки виконує важливу диференціюючу функцію: вчитель, який використовує програму держави-агресора з предмету, що не має ідеологічного навантаження, не переслідує зазначеної мети, а отже — не відповідає суб'єктивним ознакам складу злочину за ч. 3.

Водночас доведення спеціальної мети в судовому процесі є самостійною доказовою проблемою. Мета належить до сфери внутрішнього психічного стану особи і може бути встановлена лише опосередковано — через характер дій, їх

спрямованість, систематичність, зміст матеріалів тощо. Практика засвідчує, що суди нерідко констатують наявність спеціальної мети на підставі формальних ознак — самого факту здійснення відповідних дій — без самостійного дослідження суб'єктивного компонента.

Мотив. На відміну від мети, мотив не є обов'язковою ознакою жодної форми колаборації, однак має значення для індивідуалізації покарання. Особа, що співпрацювала з окупаційною адміністрацією з ідеологічних міркувань (проросійські переконання), і особа, що робила це під загрозою смерті або задля захисту членів родини, формально відповідають однаковим ознакам складу злочину. Проте різниця в мотиві настільки принципова з точки зору справедливості кримінального покарання, що її ігнорування при призначенні покарання є не просто помилкою — це деформація самої ідеї кримінальної відповідальності.

Глибший аналіз форми вини виявляє суттєві нюанси, які слідча та судова практика нерідко ігнорує. Загальне твердження про умисний характер злочину є коректним, але недостатнім: воно не розкриває, в якому конкретно поєднанні інтелектуального і вольового елементів умисел може реалізовуватися у різних формах колаборації та яке це має значення для кваліфікації.

Прямий умисел при колаборації означає, що особа: (а) усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій як підтримки держави-агресора або її окупаційного апарату; (б) передбачає, що ці дії об'єктивно сприяють збройній агресії, встановленню або утвердженню окупаційного режиму; (в) бажає настання такого результату. Цей психічний стан є характерним для ідеологічно мотивованих колабораціоністів — осіб, що свідомо і цілеспрямовано прагнули реалізації проєктів «ЛНР», «ДНР» або «Новоросії» та підтримки воєнної кампанії держави-агресора. Показово, що у вироків за ч. 5 та ч. 7 ст. 111-1 КК України — найбільш суспільно небезпечних формах злочину — суди, як правило, встановлюють саме прямий умисел, хоча нерідко роблять це декларативно, без розкриття конкретних психічних процесів, що відбувалися в особі.

Питання про можливість непрямого умислу при колабораційній діяльності є доктринально більш складним. Непрямий умисел передбачає, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, але не бажає їх настання — лише свідомо допускає або байдуже ставиться до них. Можливість такого психічного стану при колаборації є теоретично обґрунтованою для частин 1 та 2 ст. 111-1 КК України, де спеціальна мета «сприяти збройній агресії» не є обов'язковою ознакою складу злочину. Прикладом може слугувати особа, яка обійняла некерівну посаду в окупаційному «органі», керуючись передусім прагматичним мотивом збереження доходу, але усвідомлюючи, що її участь об'єктивно зміцнює легітимність окупаційного апарату — наслідок, що вона не прагнула, але і не вживала жодних заходів для його запобігання.

Разом із тим запровадження непрямого умислу як підстави відповідальності за ч. 2 ст. 111-1 КК України пов'язане із серйозним методологічним ризиком: межа між непрямим умислом і свідомою необережністю за таких обставин є вкрай нечіткою. Особа, яка продовжила роботу в цивільній установі, що перейшла під управління окупаційної адміністрації, може «усвідомлювати» зміцнення окупаційного режиму рівно в тій самій мірі, що і особа, яка цього не усвідомлює через відсутність розуміння публічно-правових наслідків своїх дій. Включення до складу злочину суб'єктів з непрямим умислом без чіткого розмежувального критерію фактично означає, що будь-яка особа, яка «мала б розуміти» наслідки своєї присутності в окупаційних структурах, стає потенційним суб'єктом злочину — підхід, що межує з необережністю як формою вини і прямо суперечить тому принципу, за яким необережна форма при колаборації виключається. Вирішення цієї суперечності потребує законодавчого закріплення прямого умислу як єдиної допустимої форми вини для всіх частин ст. 111-1 КК України — підхід, що відповідає французькій і філіппінській моделям та усуває ризик об'єктивного ставлення у вину.

Необережна форма вини при колабораційній діяльності є теоретично виключеною через саму структуру злочину. Жодна з 7 форм колаборації не може вчинятися через злочинну самовпевненість або злочинну недбалість: «необережно» обійняти посаду в окупаційній адміністрації або «через недбалість» систематично впроваджувати стандарти освіти держави-агресора неможливо за логікою подій. Однак це не означає, що питання про необережність не виникає на практиці: воно виникає у формі запитання «чи усвідомлювала особа, що та чи інша структура є окупаційним органом?» — питання, що є питанням про інтелектуальний елемент умислу, а не про форму вини. Якщо особа не усвідомлювала окупаційного характеру структури, де вона виконувала функції, — відсутній умисел взагалі, а не присутня необережність. Це є важливим для кваліфікації: правильне формулювання обвинувачення має стверджувати, що особа «знала або мала б знати» про окупаційний характер — але другий критерій («мала б знати») вже виходить за межі умислу і наближається до необережності, що є конституційно неприйнятним у цій категорії справ.

Системний аналіз мотивів колабораційної діяльності дозволяє виокремити три структурно різні типи, кожен з яких має власний профіль суспільної небезпечності і, відповідно, має по-різному враховуватися при індивідуалізації покарання.

Ідеологічний мотив — активна підтримка ідеї «руського миру», ворожнеча до незалежності України або переконання у легітимності дій держави-агресора — є найбільш суспільно небезпечним і потребує суворішого реагування. Особа з ідеологічним мотивом не просто виконує дії, що об'єктивно зміцнюють окупаційний режим, — вона свідомо і цілеспрямовано прагне цього. Типовими суб'єктами з ідеологічним мотивом є організатори псевдореферендумів, засновники «гуманітарних фондів» держави-агресора та керівники окупаційних «адміністрацій», що публічно декларують лояльність окупанту. У таких справах судова практика, як правило, правильно орієнтується: санкції за ч. 5 та ч. 7 ст. 111-1 КК України здебільшого відповідають реальному ступеню суспільної

небезпеності. Ідеологічний мотив є обтяжуючою обставиною, що впливає на вибір виду і розміру покарання в межах санкції.

Прагматичний мотив — збереження доходу, майна, доступу до соціальних послуг або захист комерційних інтересів в умовах окупації — є найпоширенішим у категорії справ за ч. 2 та ч. 4 ст. 111-1 КК України. Особа з прагматичним мотивом не прагне допомагати держав-агресору — вона прагне виживати або зберігати свій економічний статус в умовах, коли навколишнє середовище цілком підпорядковане окупаційним структурам. Принципове питання полягає в тому, чи досягає прагматичний мотив при колаборації того рівня суспільної небезпечності, що відповідає кримінальній відповідальності — чи це є справою адміністративного або люстраційного регулювання. Аналіз структури вироків за ч. 2 ст. 111-1 засвідчує, що переважна більшість засуджених були мотивовані саме прагматично: утримання роботи, доступ до пенсії або збереження підприємства від конфіскації. У цих випадках суди при призначенні покарання мали б надавати значно більшого значення мотиву як пом'якшуючій обставині відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України.

Примусовий мотив — дії під безпосередньою загрозою фізичного насильства, ув'язнення або застосування репресій щодо членів родини — є окремою і найбільш складною категорією. Від ідеологічного та прагматичного мотиву він відрізняється тим, що при ньому вольовий компонент умислу є принципово деформованим: особа виконує дії не тому, що прагне їх наслідків або прагне вижити в нормальних умовах, а тому, що реальна загроза залишила їй лише вибір між злочином і значно серйознішою небезпекою. У таких ситуаціях примусовий мотив переходить з площини пом'якшуючої обставини в площину обставин, що виключають злочинність — питання, що детальніше розглядається в підрозділі нижче. Ключовою методологічною проблемою є доказова складність: особа, яка стверджує, що діяла під примусом, несе тягар доведення цього факту, тоді як в умовах окупації документальні свідчення примусу, як правило, або знищені окупаційними структурами, або недоступні для захисту. Єдиним практично реалізованим підходом є оцінка системності і

тривалості застосованого тиску з урахуванням контексту конкретного населеного пункту і відомих практик поведінки окупаційних структур у цьому регіоні.

Вплив мотиву на кваліфікацію і призначення покарання у справах про колабораційну діяльність є недостатньо реалізованим у чинній практиці. Ст. 66 КК України містить вичерпний перелік обставин, що пом'якшують покарання, — і мотив прямо не входить до нього як самостійна підстава. Однак п. 7 ч. 1 ст. 66 передбачає пом'якшення «у разі вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність» — що охоплює як примусовий, так і деякі форми прагматичного мотиву. Крім того, суд відповідно до ч. 2 ст. 66 КК України може визнати пом'якшуючою будь-яку обставину, що не входить до переліку. Ці механізми майже не використовуються у справах за ст. 111-1: аналіз ЄДРСР виявив лише поодинокі випадки, де суд встановлював мотив як фактично значущий для обрання покарання, при домінуванні формальної практики обрання покарання «відповідно до тяжкості злочину і особи обвинуваченого» без конкретизації мотиваційної складової. Це є практичним дефіцитом, а не законодавчою прогалиною: чинний КК України надає суду всі необхідні інструменти для врахування мотиву — проблема в тому, що суди ними не користуються.

Доказування суб'єктивної сторони злочину традиційно є найскладнішим аспектом кримінального процесу: психічний стан особи в момент вчинення діяння не піддається прямому спостереженню і може бути встановлений лише через сукупність непрямих доказів. У справах про колабораційну діяльність ця загальна складність поглиблюється специфікою контексту: окупаційні умови породжують дефіцит документальних доказів добровільності, і одночасно забезпечують надлишок цифрових слідів, що фіксують зовнішню поведінку, але не розкривають внутрішнє ставлення.

Цифрові докази — передусім публікації в соціальних мережах, відеозаписи, листування в месенджерах та геолокаційні дані — відіграють центральну роль в доказовій базі більшості справ за ч. 1 та ч. 6 ст. 111-1 КК

України. Технічно ці докази є відносно легкими у зборі та фіксації: публічні публікації у Facebook або TikTok можуть бути скопійовані в будь-який момент; системи розпізнавання осіб дозволяють ідентифікувати учасників заходів на відеозаписах; дані про з'єднання засвідчують контакти підозрюваного з конкретними структурами. Разом із тим доказова цінність цифрових матеріалів для встановлення суб'єктивної сторони є значно меншою, ніж для встановлення об'єктивної сторони. Публікація відеозапису із зображенням мітингу «за Росію» доводить факт поширення контенту, але не доводить умисел: особа могла поширити відеозапис з метою документування для подальшого переслідування, через страх перед наслідками відмови за умов контролю над пристроями, або з цинічним коментарем, що виходить за рамки відеозапису і не був зафіксований. Суди у переважній більшості справ за ч. 1 ст. 111-1 фактично ставлять знак рівності між фактом поширення контенту і умислом на підтримку держави-агресора — без дослідження обставин і мети поширення. Ця практика є методологічно хибною з позиції ст. 94 КПК України, що вимагає оцінки кожного доказу «з точки зору належності, допустимості, достовірності та в сукупності зібраних доказів — їх достатності та взаємозв'язку».

Вирок Балаклійського районного суду у справі № 953/2847/23 наочно ілюструє цю проблему. Особа засуджена за поширення у Telegram-каналі п'яти відеозаписів, що містили кадри із заявами посадовців держави-агресора. Суд встановив наявність умислу на підставі самого факту поширення, посилаючись на те, що особа «мала б розуміти» пропагандистський характер матеріалів. При цьому захист надав показання двох свідків, які підтверджували, що підсудний поширював матеріали у власному чаті для «моніторингу ворожої риторики» з метою подальшого аналізу. Суд відхилив ці показання, зазначивши, що вони «суперечать об'єктивному змісту дій підсудного», — але саме це й є помилкою: об'єктивний зміст дій (поширення) не доводить суб'єктивний зміст (умисел на підтримку), і показання свідків щодо мети поширення є прямим доказом, а не припущенням, яке можна відхилити посиланням на «об'єктивний зміст».

Непрямі докази відіграють ключову роль у справах за ч. 2, 3 та 5 ст. 111-1 КК України, де факт обіймання посади або виконання функцій зазвичай підтверджується документально, а питання умислу і добровільності встановлюється через сукупність обставин. Типовими непрямими доказами умислу є: наявність власноручного підпису на документах окупаційних «органів» із зазначенням посади; отримання виплат або матеріальних благ з джерел, що належать окупаційній адміністрації; участь у заходах за запрошенням, а не під примусом (засвідчена відеозаписами без охоронців або примусового супроводу); відсутність доказів опору або відмови від пропонуванних посад; наявність публічних висловлювань, що демонструють лояльність до окупаційного режиму. Доказова значущість кожного з цих елементів є різною. Власноручний підпис на посадовому документі є найагресивнішим доказом умислу, однак його доказова сила може бути нейтралізована доказами про умови підписання (погроза, відсутність альтернативи). Отримання виплат з окупаційних джерел за своєю природою є двозначним: воно може свідчити як про добровільне прийняття участі, так і про вимушений засіб отримання прожиткового мінімуму. Суди в таких справах зобов'язані оцінити цей доказ у контексті загальної економічної ситуації на окупованій території в конкретний момент часу, а не ізольовано від неї.

Практика використання показань свідків для доведення суб'єктивної сторони у справах про колаборацію потребує окремого коментаря. В умовах, де основна частина подій відбувалася на тимчасово окупованій або досі окупованій території, коло доступних свідків є вкрай обмеженим: більшість очевидців або залишилися на окупованій території і не є доступними для суду, або емігрували і не виявляють бажання давати показання з міркувань особистої безпеки. Практичним наслідком є перекид у структурі доказової бази: справи, де є доступні свідки, завершуються суворішими вирокami не тому, що суспільна небезпечність є вищою, а тому, що доказова база є міцнішою. Водночас найнебезпечніші форми колаборації — керівництво окупаційними «адміністраціями» у відносно закритих районах — нерідко характеризуються

дефіцитом свідків і тому розглядаються *in absentia* без достатнього дослідження суб'єктивної сторони.

Співвідношення суб'єктивної сторони колабораційної діяльності з обставинами, що виключають злочинність діяння, є ключовим для вирішення найбільш гострих практичних питань. Чинний КК України містить кілька підстав для виключення злочинності, з яких найбільш релевантними для цієї категорії справ є крайня необхідність (ст. 39) та виконання наказу або розпорядження (ст. 41). Жодна з цих підстав не є законодавчо адаптованою до специфіки окупаційного контексту, що породжує системні проблеми їх застосування.

Крайня необхідність за ст. 39 КК України вимагає, щоб заподіяна шкода була меншою, ніж відвернена. Саме ця умова є принципово проблематичною у справах про колаборацію. Особа, що обійняла посаду у «відділі освіти» окупаційної адміністрації, уникаючи тим самим депортації на спірну територію Росії (про яку окупаційні структури попереджали відмовників), відвертає шкоду для себе особисто, але заподіює шкоду невизначеному колу осіб у вигляді легітимізації окупаційного освітнього апарату. Питання про порівняльну значущість цих шкод не має готової доктринальної відповіді, і суди в таких справах або взагалі не досліджують питання про крайню необхідність, або відхиляють її без мотивованого пояснення. Вирок Лисичанського міськрайонного суду Луганської області у справі № 428/1895/23 від 12 вересня 2023 р. містить показовий приклад: суд відхилив посилення обвинуваченого на крайню необхідність, зазначивши, що «обвинувачений мав можливість залишити окуповану територію» — без будь-якого дослідження реального ступеня доступності евакуації з конкретного населеного пункту в конкретний момент часу і без оцінки ризиків такої евакуації для конкретної особи.

Цей підхід є методологічно помилковим з кількох підстав. По-перше, він покладає на особу обов'язок залишити своє місце проживання і майно як умову уникнення кримінальної відповідальності — обов'язок, якого законодавство не передбачає. По-друге, він ігнорує диференціацію можливостей евакуації залежно від об'єктивних чинників: наявності транспорту, фізичного стану,

наявності утриманців, інтенсивності бойових дій на маршрутах виїзду. По-третє, він застосовує стандарт «ідеальної жертви» — особи, яка за першої можливості покидає окуповану територію і відмовляється від будь-якої взаємодії з окупаційними структурами, — стандарт, який може відповідати реальності для молоді здорової людини без залежних осіб, але є нереалістичним для більшості дорослого населення окупованих регіонів.

Доктринально коректний підхід до крайньої необхідності при колаборації вимагає: (а) індивідуальної оцінки реальності і серйозності погрози, що спонукала до дій; (б) перевірки наявності альтернативних дій, що не тягли б заподіяння шкоди, з урахуванням конкретних обставин (а не теоретичних можливостей); (в) зіставлення конкретної шкоди, заподіяної вчиненим діянням, з конкретною шкодою, що відверталася, — а не абстрактної «шкоди для національної безпеки» з персональною шкодою для обвинуваченого. Відсутність такого підходу в чинній практиці є не просто юридичною помилкою — це відмова від однієї з фундаментальних функцій кримінального права: відмежовувати злочин від поведінки, що лише зовні нагадує злочин.

Виконання наказу або розпорядження за ст. 41 КК України є ще менш адаптованою підставою для захисту у справах про колабораційну діяльність. Ст. 41 ч. 1 передбачає, що дія або бездіяльність особи, що виконує законний наказ або розпорядження, не є злочином. Водночас ч. 2 ст. 41 прямо встановлює, що виконання явно злочинного наказу або розпорядження не виключає кримінальної відповідальності. Питання полягає в тому, чи є «явно злочинними» накази окупаційних «органів», виконуючи які особа вчиняє колабораційну діяльність. Теоретично відповідь ствердна: окупаційні «органи» є незаконними за визначенням (оскільки встановлені з порушенням норм МГП), а їхні накази не можуть вважатися законними в розумінні ст. 41 ч. 1. Відповідно, посилення на «виконання наказу» окупаційного «начальника» як підстава для виключення злочинності є апріорі неефективним. Проте ця логіка не враховує психологічного і практичного контексту: особа на окупованій території може не мати жодного доступу до правової інформації, яка б дозволяла їй кваліфікувати накази

«начальника» як явно злочинні. Застосування стандарту «явно злочинний» до особи, позбавленої доступу до незалежної правової інформації і перебуваючої під постійним тиском окупаційних структур, є розривом між нормативним і фактичним вимірами цієї правової конструкції.

Підсумовуючи аналіз суб'єктивної сторони, варто підкреслити: саме суб'єктивний елемент — умисел, добровільність, мотив, мета — є тим ядром складу злочину, яке відрізняє кримінально карну колаборацію від вимушеної адаптації до умов окупації. Водночас практика правозастосування систематично применшує значення суб'єктивної сторони, зосереджуючись на об'єктивних ознаках — факті обіймання посади або виконання функцій. Доки ця тенденція не буде подолана — або через законодавче закріплення обов'язку доведення умислу та добровільності стороною обвинувачення, або через формування відповідної практики Верховним Судом, — ст. 111-1 КК України залишатиметься нормою з непередбачуваним застосуванням, що є несумісним із принципом верховенства права.

Системна відсутність розгляду обставин, що виключають злочинність, є проявом загальнішої проблеми: суди розглядають справи за ст. 111-1 у режимі спрощеного обвинувального провадження, де доведення факту вчинення дій автоматично прирівнюється до доведення злочину. Між фактом взаємодії з окупантом і складом злочину існує простір юридичного аналізу — умисел, добровільність, відсутність обставин, що виключають злочинність, — який суди зобов'язані ретельно досліджувати незалежно від характеру справи. Системне ігнорування цього простору перетворює кримінальне переслідування за колабораційну діяльність із механізму правосуддя на механізм масового ретроактивного покарання осіб, що вижили в умовах окупації, — наслідок, несумісний як із принципами кримінального права, так і зі стратегічними інтересами держави у процесі реінтеграції.

Висновки до Розділу II

Аналіз складу злочину «колабораційна діяльність» засвідчує: при всій очевидній потребі в такій нормі, її законодавча конструкція несе в собі суттєві недоліки, що безпосередньо позначаються на практиці.

По-перше, об'єкт злочину є складним за структурою: основний безпосередній об'єкт — відносини у сфері національної безпеки в умовах збройної агресії — є константним для всіх форм, тоді як додатковий об'єкт варіюється залежно від форми колаборації. Ця структурна особливість пояснює логіку диференційованих санкцій у межах статті та має бути покладена в основу системи пріоритетів кримінального переслідування.

По-друге, об'єктивна сторона ст. 111-1 ККУ є перевантаженою різнорідними формами діяння, частина з яких страждає на надмірну абстрактність понятійного апарату. Найбільш критичними у цьому відношенні є ч. 4 (економічна колаборація) та ч. 2 (некерівні посади), де відсутні матеріальні критерії суспільної небезпечності, що призводить до переслідування осіб, чії дії за будь-якою розумною оцінкою не досягають рівня загрози національній безпеці.

По-третє, суб'єкт злочину визначений точно і обґрунтовано, проте питання про примусово мобілізованих та осіб із подвійним громадянством потребує законодавчого вирішення, а не ситуативного тлумачення в кожній справі окремо.

По-четверте, суб'єктивна сторона залишається найменш дослідженим і практично найбільш недооціненим елементом складу злочину. Відсутність чіткого законодавчого та доктринального розуміння добровільності, цілеспрямований характер умислу та роль спеціальної мети породжують практику, у якій формальне обіймання посади чи підписання документа автоматично свідчить про наявність усіх суб'єктивних ознак злочину. Таке спрощення не просто є юридично хибним — воно підриває довіру до самого інституту кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність.

Примітки:

Письменський Є. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. Право України. 2022. № 11. С. 55.

Аналітичний звіт «Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору» / Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 31–32.

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

3.1. Конкуренція норм і проблеми розмежування колабораційної діяльності із суміжними складами злочинів

Коли дві або більше кримінально-правові норми претендують на кваліфікацію одного й того самого діяння, перед правозастосовником постає завдання вибору. У більшості категорій злочинів це завдання вирішується через усталені доктринальні правила конкуренції норм. Стосовно колабораційної діяльності цей механізм фактично не працює: норми ст. 111-1, 111-2, 111 та 436-2 ККУ перетинаються настільки широко, що вибір між ними нерідко визначається не правовою логікою, а процесуальною зручністю або суб'єктивними міркуваннями слідчого.

Ця проблема має не технічний, а системний характер. Вона виникла не через недогляд законотворців, а через принципово хибний підхід до побудови нормативного масиву: замість того щоб чітко окреслити унікальний предмет кожної норми, законодавець 2022 р. фактично розмістив кілька версій одного й того самого заборонного припису, надавши кожній трохи інше формулювання, але не провівши між ними чіткої межі.

Конкуренція між ст. 111-1 та ст. 111 ККУ. Державна зрада за ст. 111 і колабораційна діяльність за ст. 111-1 мають спільний родовий об'єкт і в частині окремих форм — ідентичний або подібний спосіб вчинення. Принциповим критерієм розмежування є ступінь суспільної небезпечності та характер суб'єктивної сторони: державна зрада передбачає перехід на бік ворога або надання допомоги у формах, що безпосередньо ставлять під загрозу обороноздатність держави, тоді як колабораційна діяльність — менш небезпечні форми сприяння, що не досягають цього рівня інтенсивності.

Однак на практиці ця межа розмивається саме у ч. 7 ст. 111-1, що передбачає відповідальність за участь у незаконних збройних формуваннях. Між «участю у збройному формуванні держави-агресора» (ч. 7 ст. 111-1) та

«наданням допомоги іноземній державі у веденні ворожої діяльності проти України» (ст. 111) різниця є концептуальною, але не завжди очевидною у конкретній справі. Судова практика виробила наблизений критерій: ч. 7 ст. 111-1 охоплює осіб, які вперше обійняли відповідні позиції в умовах окупації, тоді як ст. 111 — тих, хто до окупації мав зв'язок із державними структурами України і свідомо перейшов на бік ворога. Цей критерій є функціональним, але не закріпленим законодавчо — що означає його нестабільність.

Аналіз судових рішень у справах, де слідчі обирали між ст. 111 та ч. 7 ст. 111-1 КК України, виявляє характерну закономірність: у разі коли особа мала будь-який попередній зв'язок з правоохоронними структурами — навіть якщо йдеться про роботу охоронцем комерційного об'єкта або кілька місяців строкової служби десятиліття тому — слідчі схиляються до ст. 111 ч. 1 через можливість застосування більш суворого запобіжного заходу. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2023 р. у справі № 711/7373/21 містить правову позицію, що «перехід на бік ворога» у контексті ст. 111 КК України вимагає доведення свідомого відречення від лояльності до України, а не лише факту вступу до збройних формувань держави-агресора. Ця позиція є методологічно важливою, оскільки встановлює суб'єктивний критерій розмежування — свідоме відречення — але на практиці залишається декларацією: суди у переважній більшості справ обмежуються констатацією факту участі без дослідження питання про «відречення від лояльності».

Принципово важливим прецедентом для розуміння меж ст. 111 КК України є Рішення Великої палати Верховного Суду від 26 червня 2018 р. у справі № 698/640/14-к, ухвалене ще до введення ст. 111-1. У цій справі Велика палата встановила, що кваліфікація за ст. 111 потребує доведення прямого умислу — усвідомлення, що дії спрямовані проти обороноздатності або суверенітету України. Ця позиція, формально чинна і після 2022 р., мала б унеможливити кваліфікацію за ст. 111 тих діянь, де суб'єктивна сторона є неоднозначною або де мотив не пов'язаний зі спрямованістю проти держави. Однак у практиці 2022–2023 рр. ця позиція систематично ігнорується: суди кваліфікують за ст. 111 без

самостійного дослідження умислу, обмежуючись посиланням на «об'єктивну небезпеку» дій.

Конкуренція між ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 ККУ. Ця пара є найбільш гострою з практичної точки зору, оскільки різниця між санкціями є принциповою: ч. 4 ст. 111-1 передбачає до 5 років позбавлення волі, тоді як ст. 111-2 — від 10 до 12 років. Водночас обидві норми криміналізують «передачу матеріальних ресурсів представникам держави-агресора» — формулювання, що збігається настільки точно, що навіть уважне читання не дає відповіді, за якою нормою має кваліфікуватися конкретне діяння.

Аналіз судових рішень демонструє цю колізію в дії: дії особи, яка організувала збір коштів для подальшої передачі представникам збройних формувань держави-агресора, були кваліфіковані за ст. 111-2, хоча ці ж дії охоплюються ч. 4 ст. 111-1. Паралельно в іншій справі аналогічна передача матеріальних ресурсів кваліфікована за ч. 4 ст. 111-1. Один і той самий поведінковий патерн отримує різну кримінально-правову оцінку залежно від того, в якому регіоні і яким слідчим розслідується справа — це не відправлення правосуддя, а лотерея.

Детальний аналіз справи № 496/350/23 (Вознесенський районний суд Миколаївської області, вирок від 25 травня 2023 р.) виявляє, яким чином вибір між ч. 4 ст. 111-1 і ст. 111-2 КК України здійснюється на практиці. В цій справі особа організувала збір коштів серед мешканців окупованого населеного пункту для подальшої передачі їх представникам незаконних збройних формувань держави-агресора. Слідчий кваліфікував ці дії за ст. 111-2, а не за ч. 4 ст. 111-1, хоча і збір коштів, і їхня передача збройним формуванням безпосередньо охоплюються поняттям «передача матеріальних ресурсів» у ч. 4 ст. 111-1. Мотивація вибору більш суворої статті прозора вбачається з матеріалів справи: за ст. 111-2 можливе застосування тримання під вартою без альтернатив, тоді як за ч. 4 ст. 111-1 суд теоретично міг би обрати м'якший запобіжний захід. Таким чином, вибір кримінально-правової кваліфікації фактично визначався процесуальними міркуваннями, а не юридичним аналізом фактичного складу.

У справі № 337/414/23 (Токмацький районний суд Запорізької області, вирок від 30 травня 2023 р.) аналогічні за змістом дії — впровадження освітніх стандартів держави-агресора у школі — були кваліфіковані за ст. 111-2, а не за ч. 3 ст. 111-1, яка прямо передбачає відповідальність за «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора». Мотивація суду полягала у тому, що «масштаб та систематичність дій обвинуваченої свідчать про вихід за межі ч. 3 ст. 111-1» — формулювання, яке не має жодного нормативного підґрунтя. Ч. 3 ст. 111-1 не містить кількісного обмеження, що дозволяло б «виходити за її межі» при систематичному вчиненні діяння. Натомість цей вирок є прикладом судового нормотворення: суд фактично створив неіснуючу кваліфікуючу ознаку (систематичність) і використав її для виправдання вибору суворішої санкції.

Конкуренція між ч. 1 ст. 111-1 та ст. 436-2 ККУ. Публічне заперечення збройної агресії проти України або заклики до підтримки держави-агресора криміналізовані двічі — і в ч. 1 ст. 111-1 (як проступок), і в ст. 436-2 (як злочин із санкцією до 8 років позбавлення волі для службових осіб). Теоретично розмежувальним критерієм мала б бути публічність (наявна в ч. 1 ст. 111-1, відсутня як обов'язкова ознака в ст. 436-2) або суб'єкт (ч. 1 ст. 111-1 — виключно громадянин України, ст. 436-2 — загальний суб'єкт). Однак практика демонструє, що ці критерії не спрацьовують: справи щодо дописів у соціальних мережах кваліфікуються переважно за ст. 436-2, незважаючи на те що соціальна мережа є публічним простором, а суб'єктом у більшості цих справ є громадяни України.

На практиці критерій вибору між нормами, схоже, не правова логіка, а санкція: ст. 436-2 передбачає тяжчий злочин, а значить — суворіший запобіжний захід. Тобто норма обирається під процесуальну мету, а не навпаки.

Підбиваючи підсумок розгляду колізій між нормами про колабораційну діяльність та суміжними складами злочинів, можна констатувати, що системна проблема полягає не в технічній недосконалості окремих норм, а у відсутності законодавчо закріпленої ієрархії спеціальних норм у відповідній сфері. У

доктрині кримінального права конкуренція між загальною і спеціальною нормами вирішується на користь останньої (ч. 2 ст. 9 КК України). Однак коли конкурують дві спеціальні норми — наприклад, ч. 3 ст. 111-1 і ст. 111-2 у сфері освітньої колаборації — жодного законодавчого критерію вибору не існує. Розроблення такого критерію через механізм кваліфікуючих ознак або через встановлення законодавчої пріоритетності частин ст. 111-1 над ст. 111-2 є першочерговим завданням для реформи.

Конкуренція між ч. 3 ст. 111-1 та ст. 111-2 у сфері освіти. Документально зафіксовані справи, де впровадження стандартів освіти держави-агресора кваліфіковане за ст. 111-2, а не за ч. 3 ст. 111-1, що прямо передбачає саме цей різновид поведінки. Показово, що в цих справах санкція ст. 111-2 є суттєво тяжчою — тобто знову спрацьовує механізм вибору норми за ознакою санкції, а не за ознакою точності відображення у ній діяння.

Отже, система норм про колабораційну діяльність та суміжні склади злочинів є внутрішньо суперечливою у ступені, що унеможлиблює однакове застосування закону. Доктринальні критерії розмежування, запропоновані науковцями та частково відображені в окремих судових рішеннях, не замінюють законодавчого вирішення — вони лише пом'якшують наслідки системної вади, не усуваючи її.

3.2. Системні вади правозастосовної практики: між обвинувальним ухилом і стандартами доказування

Судова статистика у цій категорії справ говорить більше за будь-який теоретичний аналіз.

Структурна аномалія вироків. Розподіл справ за частинами ст. 111-1 виявляє фундаментальну невідповідність між задекларованою метою норми та реальністю її застосування. З 691 вироку 353 стосуються ч. 1 (публічне заперечення агресії у формі дописів у соціальних мережах або усних висловлювань) та 151 — ч. 2 (некерівні посади): разом 504 вироків, або понад 73% від загальної кількості, стосуються форм, кваліфікованих як проступки, а не

злочини. Натомість на ч. 5 (керівні посади), ч. 6 (інформаційна діяльність) та ч. 7 (участь у збройних формуваннях) — тобто форми, що становлять найбільшу реальну загрозу національній безпеці — припадає менше 20% вироків.

Ця диспропорція не є випадковою. Вона відображає структурну логіку слідчої діяльності в умовах перевантаженості системи: справа за ч. 1 ст. 111-1 є порівняно простою для формування доказової бази (декілька скріншотів із соціальної мережі, висновок лінгвістичної експертизи) і не потребує розшуку підозрюваного, оскільки він, як правило, перебуває на підконтрольній Україні території. Натомість справа за ч. 7 вимагає значних оперативних зусиль, підозрюваний нерідко перебуває поза досяжністю, а доказова база потребує значно складнішої роботи.

Результат: система витрачає непропорційно великий ресурс на переслідування осіб, чії дії мають мінімальний вплив на реальну обороноздатність України, і недостатній ресурс — на тих, хто безпосередньо зміцнював окупаційний режим або брав участь у збройній боротьбі проти власної держави.

Стандарти доказування і допустимість доказів. Практика у справах про колабораційну діяльність виявила принципову проблему з доказовою базою, яка не має простого вирішення. Більшість доказів у цій категорії справ отримується з двох джерел: документи, видані окупаційними органами влади (накази про призначення, посвідчення, звіти), та матеріали з російських медіа та соціальних мереж.

Перший тип доказів є юридично парадоксальним: згідно з ч. 3 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території», будь-який акт, виданий на тимчасово окупованій території незаконними органами влади, є недійсним. Водночас у судових вироків ці документи регулярно використовуються як основний доказ факту обіймання посади або здійснення певних дій. Суди опиняються у логічній пастці: щоб довести злочин, потрібно визнати доказову силу документа, виданого органом, що юридично не існує.

Другий тип доказів породжує власні проблеми: показання свідків «зі слів третіх осіб», публікації в соціальних мережах без верифікації автентичності та контексту, матеріали з ресурсів, доступних лише через VPN або шляхом злому — все це формує доказову базу, достовірність якої важко перевірити незалежно від сторін провадження. Адвокати фіксують, що суди нерідко оцінюють такі докази як допустимі та достатні, не ставлячи питання про їх походження та можливість фальсифікації.

Тримання під вартою як системна практика. Аналіз ухвал про обрання запобіжного заходу у справах про колабораційну діяльність виявляє стійку тенденцію: тримання під вартою застосовується як єдиний реальний варіант для переважної більшості підозрюваних, незалежно від тяжкості конкретного інкримінованого діяння, особи підозрюваного, наявності сім'ї та утриманців, стану здоров'я. Частина шоста ст. 176 КПК України в умовах воєнного стану зобов'язує застосовувати тримання під вартою до осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів за ст. 111-1 та 111-2 ККУ, за наявності ризиків, передбачених ст. 177 КПК. Однак суди фактично трансформували «за наявності ризиків» в автоматичне застосування: ризики констатуються формально, через посилення на тяжкість злочину, а не через аналіз індивідуальних обставин справи.

Наслідок: особа, притягнута до відповідальності за «вподобайку» в соціальній мережі (ч. 1 ст. 111-1, проступок), і особа, що брала участь у незаконному збройному формуванні (ч. 7 ст. 111-1, тяжкий злочин), з однаковою вірогідністю перебуватимуть під вартою до набрання вироком законної сили.

Угоди про визнання винуватості. Значна частка вироків у цій категорії справ є результатом угод про визнання винуватості. Для ч. 4 ст. 111-1 такий показник становить близько 49%. Угоди є легітимним процесуальним інструментом, однак у справах про колабораційну діяльність вони виконують специфічну функцію: підозрюваний, перебуваючи під вартою та усвідомлюючи малоімовірність виправдання, погоджується на угоду не тому, що визнає себе винним, а тому що це єдиний реальний спосіб звільнитися з-під варти в розумний

строк. Крім того, укладення угоди унеможливило подальше оскарження вироку — що пояснює вкрай низьку кількість апеляційних рішень у цій категорії справ.

3.3. Колабораційна діяльність в умовах воєнного стану: конституційні межі кримінального переслідування

Нормативна база кримінального переслідування за колабораційну діяльність функціонує в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу. Воєнний стан як конституційно-правовий режим передбачає можливість обмеження окремих прав і свобод, проте ці обмеження мають відповідати критеріям необхідності та пропорційності — вимогам, що зафіксовані як у ст. 64 Конституції України, так і в ст. 15 ЄКПЛ, якою передбачено механізм відступу від зобов'язань у надзвичайних ситуаціях.

Проблема зворотної дії закону. Стаття 111-1 ККУ набрала чинності у березні 2022 р. Водночас збройна агресія проти України фактично розпочалася у 2014 р., і значна частина дій, що підпадають під нову норму, вчинялася на Донбасі та в Криму протягом восьми років до її прийняття. Принцип «*nullum crimen sine lege*», закріплений у ст. 58 Конституції України та ст. 7 ЄКПЛ, забороняє покарання за діяння, яке на момент вчинення не було злочином. У справах, де обвинувачення охоплює дії особи з 2014–2022 рр., цей конституційний принцип порушується: особа не могла передбачити, що її дії є кримінально карними, оскільки відповідної норми ще не існувало.

Письменський Є. О. аргументує, що зворотна дія ст. 111-1 у часі є виправданою з огляду на привілейований характер норми порівняно зі ст. 111 — тобто нова стаття фактично пом'якшує відповідальність порівняно з тим, як ці дії могли бути кваліфіковані раніше. Цей аргумент є частково переконливим щодо діянь, що раніше охоплювалися ст. 111 ККУ. Однак він не спрацьовує щодо діянь, які до 2022 р. взагалі не розглядалися як кримінально карні — наприклад, некерівна робота в установах окупаційної адміністрації або викладацька діяльність. Для цих категорій застосування нової норми до минулих діянь є порушенням ст. 58 Конституції.

Право на справедливий суд в умовах воєнного стану. Проведення *in absentia* — заочний розгляд справ — застосовується більш ніж у 50% справ за ч. 3 та ч. 5 ст. 111-1 КК України. Ця практика є процесуально допустимою за наявності відповідних умов, передбачених КПК України, однак породжує системну проблему: особа, засуджена заочно, позбавлена можливості реально захистити свою позицію, поставити під сумнів докази обвинувачення та навести обставини, що виключають злочинність діяння (зокрема, вимушеність своїх дій). Заочний вирок у категорії справ, де встановлення суб'єктивної сторони є ключовою доказовою проблемою, є особливо вразливим: без участі підозрюваного суд вимушений будувати висновки про умисел і добровільність виключно на матеріалах обвинувачення.

Суспільний тиск як фактор деформації правосуддя. Справи про колабораційну діяльність є суспільно резонансними в умовах тривалої збройної агресії — це природне явище, що відображає суспільне прагнення до справедливості. Проблема виникає тоді, коли цей тиск проникає безпосередньо в процесуальні рішення: суди не наважуються на виправдувальні вирoki або на застосування запобіжних заходів, м'якших за тримання під вартою, навіть коли обставини справи це обґрунтовують, — через острах суспільного засудження. Адвокати фіксують отримання погроз у соціальних мережах, ототожнення захисника з обвинуваченим, а в окремих випадках — тиск з боку правоохоронних органів на адвокатів, що захищають осіб, обвинувачених у колабораційній діяльності.

Незалежне і неупереджене правосуддя є конституційною вимогою, що не допускає винятків навіть в умовах воєнного часу — і тут суспільне прагнення до покарання зрадників, яке саме по собі є цілком зрозумілим, не може слугувати виправданням для відступу від фундаментальних гарантій справедливого судочинства.

3.4. Напрями вдосконалення кримінального законодавства про колабораційну діяльність

Аналіз системних вад, проведений у попередніх підрозділах, є підставою для переходу від констатації проблем до конкретних пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Ці пропозиції ґрунтуються на трьох принципах: правова визначеність, диференціація відповідальності та реінтеграційна перспектива — і стосуються як матеріального, так і процесуального права.

Пропозиція 1. Уточнення понятійного апарату ч. 4 ст. 111-1 ККУ. Поняття «матеріальні ресурси» потребує або нормативного визначення через ознаки (цінність, призначення для забезпечення діяльності окупаційних формувань, суттєвість), або виключення на користь вичерпного або примірного переліку. Автор пропонує такий варіант редакції: «передача зброї, боєприпасів, транспортних засобів, фінансових коштів або іншого майна, що суттєво сприяє веденню бойових дій або здійсненню окупаційного управління, незаконним збройним чи воєнізованим формуванням».

Критерій суттєвості є принциповим: він дозволяє вивести з-під дії ч. 4 дії осіб, що передавали продукти харчування або надавали побутові послуги представникам окупаційних структур, зберігши при цьому кримінальну відповідальність за систематичне матеріальне забезпечення окупаційного апарату.

Очікуваний ефект від запровадження критерію суттєвості та обмеженого переліку предметів злочину в ч. 4 ст. 111-1 КК України є комплексним. По-перше, це усунення правозастосовного парадоксу, за якого передача одного мішка борошна особі в погонах і постачання зброї для збройних формувань окупанта отримують однакову кримінально-правову оцінку. По-друге, це відновлення функції кримінального права як пропорційного і диференційованого реагування на злочин: санкція має бути пов'язана зі ступенем суспільної небезпечності, а не з формальним фактом відповідності диспозиції. По-третє, зменшення числа справ за ч. 4 ст. 111-1 в частині, що стосується незначних форм взаємодії з окупантом, звільнить слідчий і судовий ресурс для

переслідування найбільш небезпечних форм колаборації — ефект перерозподілу пріоритетів без потреби прямо закріплювати їх у законодавстві.

Пропозиція 2. Усунення дублювання між ст. 111-1 та ст. 111-2 ККУ. Існування двох статей із частково ідентичним змістом є джерелом невиправданої правової невизначеності. Автор підтримує позицію, висловлену в законопроекті 7570, щодо ліквідації ст. 111-2 як самостійної норми з одночасним перенесенням окремих її елементів до ст. 111-1. Водночас для збереження кримінальної відповідальності іноземних громадян, які свідомо сприяють державі-агресору, доцільно передбачити в ст. 111-2 виключно ті форми пособництва, суб'єктом яких може бути не лише громадянин України, із чітким переліком цих форм і самостійною санкцією. Таким чином дві статті набудуть розмежованого змісту замість нинішнього хаотичного перетину.

Практичний ефект від усунення дублювання між ст. 111-1 та ст. 111-2 ККУ України може бути реалізований двома шляхами: через повне виключення ст. 111-2 з одночасним перенесенням унікальних елементів до ст. 111-1 або через чітке розмежування предметів двох статей. Перший шлях концептуально простіший і відповідає рекомендаціям законопроекту 7570, однак вимагає забезпечення, щоб усі дії, що охоплювалися ст. 111-2, знайшли своє місце в нових частинах ст. 111-1 з відповідними санкціями. Другий шлях складніший, але дає змогу зберегти ст. 111-2 як норму про пособництво негромадянами України — категорія, що потребує самостійного регулювання через відсутність у таких осіб обов'язку вірності перед Україною. Незалежно від обраного підходу, ключовим є принцип: за одне і те саме діяння, вчинене одним і тим самим суб'єктом, може застосовуватися лише одна норма, а вибір між нормами не може визначатися санкцією, а лише точністю відображення вчиненого діяння.

Пропозиція 3. Запровадження обов'язкового матеріального критерію суспільної небезпечності для ч. 2 та ч. 4 ст. 111-1 ККУ. Для форм колаборації, де сам факт вчинення діяння не є однозначним показником суспільної небезпечності (некерівні посади, господарська діяльність), необхідно запровадити матеріальний критерій: шкода має бути не лише потенційною, а

доведено реальною або суттєво імовірною. Це може бути реалізовано через конструкцію «якщо такі дії завдали або могли завдати шкоди інтересам національної безпеки України», аналогічну тій, що використовується в окремих злочинах проти правосуддя.

Запровадження матеріального критерію суспільної небезпечності для ч. 2 та ч. 4 ст. 111-1 КК України вирішує одну з найбільш гострих проблем правозастосування: переслідування осіб, чиї дії за будь-якою розумною оцінкою не досягають рівня загрози національній безпеці. Формула «якщо такі дії завдали або могли завдати шкоди інтересам національної безпеки України» є відомою у вітчизняному кримінальному праві — вона застосовується у ряді складів злочинів проти правосуддя та в нормах про зловживання повноваженнями. Перенесення цього підходу до ст. 111-1 не є новацією, а є поширенням усталеної законодавчої техніки на нову сферу. Очікуваний ефект — скорочення числа справ за ч. 2 ст. 111-1 у частині, що стосується некерівних посад без реального впливу на функціонування окупаційного апарату, і зосередження переслідування на тих некерівних посадах, що реально сприяли встановленню та утвердженню окупаційного режиму.

Пропозиція 4. Законодавче визначення добровільності та механізм звільнення від відповідальності. Стаття 111-1 потребує спеціальної примітки, яка б розкривала зміст добровільності та встановлювала умови, за яких особа може бути звільнена від відповідальності. Автор пропонує таке формулювання: «Особа не підлягає кримінальній відповідальності за цією статтею, якщо доведе, що відповідне діяння вчинялося під безпосереднім фізичним або психологічним примусом, що виключав можливість діяти інакше, або в умовах крайньої необхідності для захисту життя і здоров'я себе чи близьких осіб. Тягар доведення обставин, що виключають добровільність, покладається на сторону обвинувачення».

Остання теза є принциповою: пропонована норма прямо встановлює, що саме обвинувачення повинно довести добровільність, а не захист —

вимушеність. Це відновлює нормальний розподіл тягаря доказування, що відповідає засаді презумпції невинуватості.

Законодавче закріплення обов'язку сторони обвинувачення доводити добровільність є найбільш принципово важливою з усіх запропонованих змін, оскільки безпосередньо відновлює конституційний принцип презумпції невинуватості у специфічній категорії справ. Чинна практика «презумпції добровільності» — коли суди автоматично визнають добровільними дії, вчинені в умовах окупації, якщо обвинувачений не доведе протилежного — є порушенням ст. 62 Конституції України і ст. 6 § 2 ЄКПЛ. Практичний ефект від прямого нормативного закріплення протилежного підходу є подвійним: це не лише зміна тактики доказування у конкретних справах, а й сигнал слідчим і прокурорам щодо стандарту ретельності при оцінці добровільності. Без відповідного законодавчого сигналу практика «презумпції добровільності» буде відтворюватися знову і знову — вона є природним спрощенням, до якого тяжіє кожна перевантажена правозастосовна система.

Пропозиція 5. Встановлення системи пріоритетів кримінального переслідування на законодавчому або відомчому рівні. Перевантаженість системи правосуддя у поєднанні з відсутністю пріоритизації призводить до того, що обмежені ресурси витрачаються на найпростіші, а не на найнебезпечніші справи. Автор пропонує закріпити на рівні інструктивних документів Офісу Генерального прокурора систему пріоритетів, за якою справи за ч. 5–7 ст. 111-1 підлягають першочерговому розслідуванню та розгляду, тоді як справи за ч. 1–2 можуть розслідуватися за залишковим принципом або переводитися у формат діловодства, що не потребує тримання особи під вартою.

Система пріоритетів кримінального переслідування є інструментом, добре відомим у міжнародному кримінальному праві — насамперед у практиці МКС і Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, де пріоритизація справ за критерієм тяжкості та командної відповідальності дала змогу ефективно використовувати обмежені ресурси. В українських реаліях відомчий документ Офісу Генерального прокурора у формі методичних рекомендацій або наказу міг

би встановити систему балів або рівнів пріоритетності для справ за ст. 111-1, прив'язану до конкретних частин статті та ролі обвинуваченого в окупаційній системі. Справи за ч. 5–7 отримували б рівень А (першочергове переслідування), за ч. 3–4 — рівень Б (переслідування за наявності достатньої доказової бази та суттєвості шкоди), за ч. 1–2 — рівень В (переслідування в міру наявності ресурсів, пріоритет — узгодження угоди про визнання без тримання під вартою). Очікуваним ефектом є перерозподіл ресурсів: менше ув'язнених охоронців і «вуличних» і більше засуджених керівників окупаційних «адміністрацій».

Пропозиція 6. Реінтеграційна складова: диференціація між кримінальним переслідуванням і люстрацією. Досвід держав, що здійснювали деокупацію та реінтеграцію територій після збройних конфліктів, свідчить: тотальне кримінальне переслідування всіх форм взаємодії з окупантом не лише неефективне, а й прямо шкодить реінтеграційним процесам, оскільки формує у населення окупованих територій переконання, що повернення під юрисдикцію України означає автоматичне кримінальне переслідування.

Автор пропонує розглянути розробку окремого законодавчого акта, що передбачав би для найменш небезпечних форм колаборації (ч. 1–2 ст. 111-1) альтернативу кримінальному переслідуванню у вигляді люстраційних обмежень: тимчасова заборона обіймати посади в органах державної влади та місцевого самоврядування, обмеження виборчих прав, обов'язкова перевірка та співпраця з органами безпеки. Такий підхід дозволив би зберегти диференційовану відповідь держави на різні ступені суспільної небезпечності, не перетворюючи кожна взаємодію з окупантом на підставу для тюремного ув'язнення.

Реінтеграційний вимір запропонованих змін вимагає окремого обґрунтування, оскільки його часто сприймають як суперечливий із принципом невідворотності покарання. Однак ці два принципи не є взаємовиключними: невідворотність реакції держави означає, що кожна небезпечна форма колаборації матиме відповідні правові наслідки, але ці наслідки не обов'язково повинні мати форму позбавлення волі. Досвід Тимчасової комісії з правди і примирення у Південній Африці та Комісії з правди, справедливості,

примирення та невідтворення у Колумбії свідчить, що люстраційні механізми без кримінального переслідування у поєднанні з визнанням вини та співпрацею з органами безпеки можуть бути більш ефективними для досягнення суспільного примирення і практичного захисту безпеки, ніж кримінальне переслідування з тримання під вартою і тривалими судовими процесами. Для України це означає не безкарність, а усвідомлений вибір між інструментами реагування на користь тих, що найбільше сприяють стратегічній меті — успішній реінтеграції деокупованих територій і збереженню суспільної єдності.

Висновки до Розділу III

Третій розділ є, мабуть, найбільш гострим у практичному плані. Аналіз правозастосування виявив не окремі збої, а системну дисфункцію — наслідок поєднання недосконалих норм і неналежних стандартів правозастосування.

По-перше, система норм ст. 111, 111-1, 111-2 та 436-2 ККУ є системно суперечливою: відсутність чіткого предмета кожної норми породжує конкуренцію, що вирішується не через правову логіку, а через процесуальну зручність та суворість санкції. Це є не технічним недоглядом, а структурною вадою, що потребує концептуального реформування, а не точкових поправок.

По-друге, правозастосовна практика демонструє три взаємопов'язані системні дисфункції: обвинувальний ухил, що проявляється у фактичній відсутності виправдувальних вироків; неадекватне визначення пріоритетів переслідування, де переважають найменш небезпечні форми; та деформовані стандарти доказування, де докази, отримані з юридично недійсних джерел, визнаються допустимими.

По-третє, конституційні та міжнародно-правові обмеження кримінального переслідування в умовах воєнного стану — насамперед принцип зворотної дії закону, право на справедливий суд та пропорційність обмежень прав — не є абстрактними вимогами, а безпосередньо впливають на законність кожного конкретного вироку.

Примітки:

Аналітичний звіт ZMINA. С. 38.

Вирок у справі № 496/350/23 від 25.05.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень.

Аналітичний звіт ZMINA. С. 36–37.

Вирок у справі № 337/414/23 від 30.05.2023. Єдиний державний реєстр судових рішень.

Аналітичний звіт ZMINA. С. 27.

Синюк О., Луньова О. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору : аналіт. звіт /
Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. С. 28.

Там само. С. 42–43.

Там само. С. 46.

Письменський Є. О. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та
вдосконалення кримінального закону. Право України. 2022. № 11. С. 57.

Синюк О., Луньова О. Вказ. праця. С. 55–56.

ВИСНОВКИ

Проведена робота виявила суперечність, яка, на мій погляд, є ключовою для розуміння всієї проблеми: законодавство, запроваджене для захисту національної безпеки, водночас породжує системні ризики для базових засад кримінального права — пропорційності, правової визначеності та презумпції невинуватості. Нижче сформульовано основні результати дослідження.

1. Колабораційна діяльність і колабораціонізм — це не одне й те саме, хоча нерідко ці поняття змішують навіть у правозастосовній документації. Колабораціонізм як соціально-політичне явище охоплює будь-яку взаємодію з окупантом, включно з вимушеною адаптацією, тоді як колабораційна діяльність у кримінально-правовому значенні — лише умисні й добровільні дії на підтримку держави-агресора на шкоду власній державі. За результатами дослідження запропоновано авторське визначення: колабораційна діяльність — це умисні, добровільні дії громадянина держави, на території якої здійснюється збройна агресія або встановлена окупація, що полягають у наданні системної підтримки державі-агресору чи її окупаційній адміністрації та об'єктивно спрямовані на підрив суверенітету, конституційного ладу або обороноздатності власної держави. Принципово важливі тут три ознаки: умисність, добровільність і спрямованість проти власної держави — саме вони відрізняють злочинну поведінку від вимушеного пристосування до умов окупації.

2. Міжнародне право не лишає тут вільного простору для законодавчих експериментів. IV Женевська конвенція прямо захищає цивільне населення окупованих територій від переслідування за дії, вчинені виключно для виживання. Принцип *nullum crimen sine lege certa* (ст. 7 ЄКПЛ), підтверджений у практиці ЄСПЛ у справах «Коккінакіс проти Греції» та «Pessino проти Франції», вимагає такої чіткості кримінального закону, за якої людина може передбачити наслідки своїх дій. Показовим є порівняння: французька (1944–1953 рр.), філіппінська (1948 р.) і радянська (1943 р.) моделі постокупаційного правосуддя розкривають просту закономірність — системи, що карали за формальний факт

взаємодії з окупантом, без аналізу реальної шкоди, врешті-решт були відкинуті як несправедливі.

3. Введення ст. 111-1 та 111-2 ККУ в березні–квітні 2022 р. є вимушеною законодавчою реакцією на масштабну окупацію, але нормотворення в умовах гострого дефіциту часу унеможливило системне наукове опрацювання норм. Про усвідомлену потребу реформування свідчить реєстрація щонайменше одинадцяти законопроектів змін упродовж першого року дії обох статей — жоден з яких не ухвалений, що вказує на відсутність консенсусу щодо концептуальних засад.

4. Об'єктом злочину, передбаченого ст. 111-1 ККУ, є суспільні відносини у сфері забезпечення національної безпеки України в умовах збройної агресії. Безпосередній об'єкт є складним: основний компонент — відносини, що забезпечують суверенітет, конституційний лад та обороноздатність, — є константним для всіх форм колаборації; додатковий об'єкт варіюється залежно від форми і сфери вчинення злочину. Відсутність самостійного предмета злочину в більшості форм є конструктивно виправданою, оскільки конституційний лад та обороноздатність є нематеріальними благами; виняток становить ч. 4, де матеріальні ресурси виконують роль предмета.

5. Об'єктивна сторона ст. 111-1 ККУ є перевантаженою сімома різнорідними формами діяння, частина з яких сформульована з порушенням принципу правової визначеності (ст. 7 ЄКПЛ). Найбільш критичним є відсутність нормативного визначення понять «матеріальні ресурси» та «господарська діяльність у взаємодії з державою-агресором» у ч. 4: судова практика тлумачить їх настільки широко, що кримінально карними стають передача продуктів харчування та виконання охоронних функцій в обмін на засоби виживання. Фундаментальна вада ч. 2 — відсутність будь-якого матеріального критерію суспільної небезпечності: формального факту обіймання некерівної посади достатньо для кримінальної відповідальності незалежно від реальної шкоди.

6. Суб'єктом злочину за ст. 111-1 ККУ може бути виключно громадянин України, який досяг загального віку кримінальної відповідальності. Ця конструкція спеціального суб'єкта обґрунтована природою злочину як порушення обов'язку вірності. Водночас практика поставила три питання, що залишаються законодавчо невирішеними: про добровільне і примусове набуття громадянства держави-агресора в умовах масової паспортизації окупованих територій; про осіб, примусово мобілізованих до незаконних збройних формувань; про розмежування суб'єктів ст. 111-1 та ст. 111-2, оскільки остання не містить вимоги громадянства України.

7. Суб'єктивна сторона — умисел, добровільність, мотив — залишається найменш дослідженим і водночас найбільш практично вирішальним елементом. Добровільність як конститутивна ознака більшості форм злочину не має ані законодавчого визначення, ані усталеного доктринального тлумачення. Натомість практика виробила «презумпцію добровільності»: якщо людина підписала документ або виконувала функції — значить, робила це добровільно, поки не доведено зворотнє. Це пряме порушення засади презумпції невинуватості. Якщо ще й врахувати, що мотиви колаборації бувають принципово різними — ідеологічними, прагматичними або вимушеними під загрозою насильства, — стає зрозумілим, чому однакові норми мають давати різні правові наслідки.

8. Система норм ст. 111, 111-1, 111-2 та 436-2 ККУ є внутрішньо суперечливою: відсутність чіткого предмета кожної норми породжує конкуренцію, що вирішується через суворість санкції та процесуальну зручність, а не через правову логіку. Аналіз справ № 496/350/23 та № 337/414/23 ілюструє: вибір між ч. 4 ст. 111-1 (до 5 років позбавлення волі) та ст. 111-2 (від 10 до 12 років) здійснюється за ознакою тяжчої санкції, а не за ознакою точності відображення вчиненого в диспозиції норми. Аналогічна закономірність простежується у конкуренції між ч. 1 ст. 111-1 та ст. 436-2.

9. Статистика, зібрана станом на вересень 2023 р., говорить сама за себе: два виправдувальних вироби на понад сімсот обвинувальних — це не показник

якісної доказової бази, а індикатор процесуальної інерції. Структурна аномалія ще промовистіша: понад 73% вироків стосуються проступків за ч. 1–2, тоді як на ч. 5–7 — форми, що реально загрожують національній безпеці, — припадає менш ніж 20%. Система каже, ніби найнебезпечніших злочинів майже нема. Насправді ж — просто їх важче розслідувати. Додає гостроти й проблема доказів: документи юридично неіснуючих окупаційних органів регулярно слугують основним доказом факту обіймання посади, хоча ч. 3 ст. 9 Закону про ГОТ прямо визначає ці акти як юридично нікчемні.

10. Тримання під вартою застосовується як стандартний, а по суті — єдиний запобіжний захід у справах за ст. 111-1 та 111-2 ккУ незалежно від тяжкості конкретного діяння. Це суперечить ст. 5 ЄКПЛ і принципу пропорційності. Наслідки очевидні: більша частина угод про визнання винуватості у справах за ч. 4 ст. 111-1 укладається не тому, що підозрюваний справді вважає себе винним, а тому що це єдиний реалістичний спосіб вийти з-під варти в розумний строк. Угода при таких умовах — це не вільне волевиявлення в сенсі ст. 6 ЄКПЛ. Заочний розгляд у більш ніж половині справ за ч. 3 та ч. 5 лише додає до цієї картини: без підозрюваного дослідити суб'єктивну сторону злочину фактично неможливо.

11. Є ще одне питання, яке правозастосовці нерідко обходять стороною: принцип незворотності кримінального закону (ст. 58 Конституції, ст. 7 ЄКПЛ). Ст. 111-1 набрала чинності у березні 2022 р., але переслідування нерідко охоплює діяння, вчинені на Донбасі та в Криму задовго до цього. Аргумент про «привілейований» характер ст. 111-1 порівняно зі ст. 111 є переконливим лише щодо того, що й раніше підпадало під державну зраду. Для поведінки, яка раніше взагалі не вважалася кримінально карною, зворотна дія нової норми є прямим конституційним порушенням — і це не риторична застереження, а реальний ризик для законності конкретних вироків.

12. І, нарешті, реінтеграція. Ця тема виходить за межі суто кримінально-правового дискурсу, але ігнорувати її неможливо. Якщо кожна людина, що жила на окупованій території й будь-яким чином взаємодіяла з окупаційними

структурами — хоч би для отримання пенсії чи соціальної допомоги, — потенційно є підозрюваним, то повернення під юрисдикцію України перетворюється на виклик, а не на звільнення. Диференційований підхід — чіткий поділ між активними зрадниками та людьми, що вимушено адаптувалися до окупації, — є не проявом м'якості, а умовою того, щоб реінтеграція взагалі відбулася.

13. На підставі проведеного дослідження сформульовано шість конкретних пропозицій щодо вдосконалення законодавства: 1) доповнити ст. 111-1 кКУ приміткою, що визначає «матеріальні ресурси» через критерій суттєвості та функціонального зв'язку з окупаційним режимом; 2) закріпити спеціальну підставу звільнення від відповідальності для осіб, що діяли під примусом, що виключав свободу вибору, з прямим покладанням тягаря доведення добровільності на сторону обвинувачення; 3) усунути дублювання між ст. 111-1 та ст. 111-2 шляхом скасування останньої або чіткого визначення її предмета як діянь, що не охоплюються ст. 111-1; 4) запровадити матеріальний критерій суспільної небезпечності для ч. 2 ст. 111-1; 5) доповнити ст. 176 КПК України положенням про диференційований підхід до запобіжного заходу залежно від конкретної частини ст. 111-1 та індивідуальних обставин; 6) розробити законодавчий акт про люстраційні обмеження для найменш небезпечних форм колаборації (ч. 1–2 ст. 111-1) як реальну альтернативу кримінальному переслідуванню.

14. Загальний висновок можна сформулювати коротко: чинна модель регулювання колабораційної діяльності є одночасно надто широкою в одних місцях і недостатньо ефективною — в інших. Норма криміналізує дрібні форми взаємодії з окупантом і недостатньо переслідує реально небезпечні. Усунути це протиріччя точковими поправками не вийде — потрібен концептуальний перегляд усієї системи відповідальності за взаємодію з окупантом, де кримінальне переслідування, люстраційні механізми та звільнення від відповідальності за вимушені дії утворюють узгоджену та справедливую систему.

Поки цього не зроблено, будь-який окремий законопроект лише лікуватиме симптоми, а не хворобу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.04.2026).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.04.2026).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність : Закон України від 3 берез. 2022 р. № 2108-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. № 21. Ст. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20> (дата звернення: 10.04.2026).
5. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки : Закон України від 14 квіт. 2022 р. № 2198-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. № 26. Ст. 207. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20> (дата звернення: 10.04.2026).
6. Про національну безпеку України : Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.04.2026).
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квіт. 2014 р. № 1207-

- VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. Ст. 892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 10.04.2026).
8. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 10.04.2026).
9. Про основи національного спротиву : Закон України від 16 лип. 2021 р. № 1702-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 43. Ст. 358. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20> (дата звернення: 10.04.2026).
10. Стратегія національної безпеки України : затв. Указом Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (дата звернення: 10.04.2026).

II. МІЖНАРОДНІ ДОКУМЕНТИ

11. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 10.04.2026).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 лист. 1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 10.04.2026).
13. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 10.04.2026).
14. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1 «Агресія проти України» від 2 берез. 2022 р. URL: <https://undocs.org/A/RES/ES-11/1> (дата звернення: 10.04.2026).
15. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 10.04.2026).

III. СУДОВА ПРАКТИКА

16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Коккінакіс проти Греції» від 25 трав. 1993 р. (заява № 14307/88). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827> (дата звернення: 10.04.2026).
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Pessino проти Франції» від 10 жовт. 2006 р. (заява № 40403/02). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77574> (дата звернення: 10.04.2026).
18. Рішення Великої палати Верховного Суду від 26 черв. 2018 р. у справі № 698/640/14-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.04.2026).
19. Постанова Верховного Суду від 22 берез. 2023 р. у справі № 711/7373/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.04.2026).
20. Вирок Краматорського міського районного суду Донецької області у справі № 202/1677/23 від 1 трав. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110555891> (дата звернення: 10.04.2026).
21. Вирок Харківського районного суду Харківської області у справі № 635/2028/22 від 3 черв. 2022 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104594351> (дата звернення: 10.04.2026).
22. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області у справі № 953/2847/23 від 30 серп. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113110133> (дата звернення: 10.04.2026).
23. Вирок Дніпровського районного суду м. Дніпро у справі № 202/3884/23 від 15 серп. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112856417> (дата звернення: 10.04.2026).
24. Вирок Миколаївського районного суду Миколаївської області у справі № 487/4067/23 від 1 серп. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень.

- URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112633475> (дата звернення: 10.04.2026).
25. Вирок Токмацького районного суду Запорізької області у справі № 337/414/23 від 30 трав. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111172842> (дата звернення: 10.04.2026).
26. Вирок Вознесенського районного суду Миколаївської області у справі № 496/350/23 від 25 трав. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111089967> (дата звернення: 10.04.2026).
27. Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області у справі № 588/713/22 від 19 серп. 2022 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105808995> (дата звернення: 10.04.2026).
28. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області у справі № 183/4920/22 від 10 лют. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108894798> (дата звернення: 10.04.2026).
29. Вирок Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області у справі № 529/1660/22 від 1 верес. 2023 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113253801> (дата звернення: 10.04.2026).
30. Роз'яснення Верховного Суду «Як розмежовувати колабораційну діяльність і суміжні склади кримінальних правопорушень» від 26 лип. 2022 р. Судова влада України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1299973> (дата звернення: 10.04.2026).

IV. НАУКОВІ ПРАЦІ

Монографії та навчальні видання

31. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
32. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
33. Вознюк А. А., Мовчан Р. О., Чернєй В. В. (ред.). Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. комент. Київ : Норма права, 2022. 278 с.
34. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Сєверодонецьк, 2020. 98 с.
35. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Юридична думка, 2018. 1368 с.
36. Панов М. І., Тихий В. П., Касинюк В. І. та ін. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
37. Денисова Т. А., Трубников В. М. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Запоріжжя : КПУ, 2011. 456 с.

Наукові статті

38. Письменський Є. О. Колабораційна діяльність у сфері освіти: проблеми тлумачення та вдосконалення кримінального закону. Право України. 2022. № 11. С. 49–59. DOI: 10.33498/loou-2022-11-049.
39. Антонюк Н. О. Державна зрада і колабораційна діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. Слово Національної школи суддів України. 2021. № 4 (37). С. 57–67.
40. Мовчан Р. О., Письменський Є. О. Новели кримінального законодавства України про колабораційну діяльність: дискусійні питання та спроба їх розв'язання. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 6. С. 354–360.

41. Кузнецов В. В., Сийплові М. В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2022. № 70 (1). С. 381–387.
42. Симоненко Н. В. Кримінально-правова новела щодо колабораційної діяльності. Вісник асоціації кримінального права України. 2022. № 1 (17). С. 93–102.
43. Головкін О. В., Сказко І. О. Колабораціонізм в Україні: дискусійні аспекти. Держава і право. Серія «Юридичні науки». 2017. Вип. 78. С. 233–241.
44. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2015. № 3 (70). С. 71–81.
45. Загиней-Заболотенко З. А. Герменевтика кримінального закону України. Право України. 2016. № 4. С. 118–125.
46. Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2003. Вип. 38. С. 417–424.
47. Бондаренко М. С. Окремі питання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в умовах воєнного стану. Юридичний бюлетень. 2022. № 24. С. 145–152.
48. Левчук-Микитюк А. Б. Визначення суб'єкта складу злочину «державна зрада». Підприємництво, господарство і право. 2020. № 4. С. 304–309.
49. Газдайка-Василишин І. Б. Проблеми кваліфікації посягань на основи національної безпеки України в умовах збройної агресії. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 3. С. 201–209.
50. Політова А. С. Дискусійні питання щодо кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Одеса : ОДУВС, 2022. С. 88–95.

V. АНАЛІТИЧНІ ЗВІТИ ТА ІНШІ МАТЕРІАЛИ

51. Синюк О., Луньова О. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його вдосконалення : аналіт. звіт / за ред. Д. Свиридової ; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. 68 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/11/zvit_zmina_ukr.pdf (дата звернення: 10.04.2026).
52. Притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності: аналіз діючого законодавства, практики його застосування та пропозиції щодо зміни законодавства : аналіт. записка / ГО «Центр прав людини ZMINA» та ін. Київ, 2022. 42 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/12/zvit_zmina_ukr-2.pdf (дата звернення: 10.04.2026).
53. Албул С. В., Волошанівська Т. О., Марченко А. та ін. Методичні рекомендації з питань кримінально-правової кваліфікації, оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження за ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність». Одеса : ОДУВС, 2022. 112 с.
54. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України № 7279 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за підпорядкування українських підрозділів міжнародних компаній регіональним офісам, розташованих на території держави-агресора» від 21 берез. 2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1247684> (дата звернення: 10.04.2026).
55. Василенко В. А. Російсько-українська війна 2014 року: причини, перебіг та політико-правові оцінки. Український тиждень (спецпроект). 2014. № 42. С. 32–40.